

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2018, 22 (1): 259-292

Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları
The Social Reflections of Differentiation Between Ash'arism and Hanbalism

Ümüt Toru

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Ü., İlahiyat Fak., Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Asst. Professor, Amasya U., Fac of Theology, Depart.o f Kalam and History of Islamic Sects

Amasya, Turkey

umittoru@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-5055-7995

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 07 Mart/March 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 03 Haziran/June 2018

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 22 **Sayı – Issue:** 1 **Sayfa / Pages:** 259-292

Atıf/Cite as: Toru, Ümüt. “Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları = The Social Reflections of Differentiation Between Ash'arism and Hanbalism”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 22/1 (Haziran-June 2018): 259-292.
<https://doi.org/10.18505/cuid.402943>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları

Öz: Eş'arîlik, ortaya çıktığı ilk günlerden itibaren Hanbelîlik ile yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Ancak dinsel meselelere onlardan farklı şekilde yaklaşması, sık sık onlarla karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. Üstelik bu karşılaşmalar, sadece kelâmî tartışmalarla da sınırlı kalmamış, zaman zaman ölümlere yol açan toplumsal çatışmalara dönüşmüştür. Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki ilk kitlesel olaylar 429/1038 yılında Bağdat'ta meydana gelmiştir. Sonraki dönemlerde devam eden çatışmalar, özellikle Nizâmülmülk'ün vezir olmasıyla zirveye ulaşmıştır. Çatışmaların görünür sebebi, iki mezhep arasındaki kelâmî ihtilaflardır. Ne var ki, Eş'arîliğin yükselişinin genellikle Hanbelîlik aleyhine bir seyir izlemesi, toplumsal hayattaki çatışmaların en önemli sebebidir. Eş'arî düşüncenin dönemin önde gelen yöneticileri tarafından desteklenmesi ve bu desteğin etkisiyle bazı Eş'arî vaizlerin Hanbelîler hakkında teşbih ve benzeri ithamlarda bulunması da çatışmalara yol açan etkenler arasında yer almaktadır. Ancak herhangi bir itham söz konusu olmadığı durumlarda bile her iki mezhep mensuplarının da inançlarıyla ilgili eleştirilere şiddet ile karşılık verdiği olmuştur. Bu da mezhep taassubunun çatışmaların arkasındaki en önemli sebep olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Eş'arîlik, Hanbelîlik, Taassup, Tartışma, Mezhep Çatışması.

The Social Reflections of Differentiation Between Ash'arism and Hanbalism

Abstract: There is a close relationship between Ash'arism and Hanbalism since the emergence of Ash'arism. However, they often conflicted with each other as they approached to religious matters from different perspectives. These conflicts were not only limited to theological discussions but also turned into social conflicts, which occasionally resulted with deaths. First massive events occurred in 429/1038 in Bağdād between Ash'arites and Hanbalities. When Nizām al-Mulk was appointed as vizier, the conflicts reached a peak. The apparent reason of the conflicts was the theological controversy between these two sects. However, the rise of Ash'arism, which was usually against Hanbalism, was the main reason of the social conflicts. Supports of the Ash'arite thought by the leading statesmen of the era such as Nizām al-Mulk and Ayyūbid sultans, and accusations of some Ash'arite preachers about Hanbalities relying on this political support were also among the factors that led to these conflicts. Nevertheless, even if any accusation was not made, it occurred that the members of both sects resorted to violence in case of criticisms about their beliefs. This shows that the most important reason of the conflicts was sectarian fanaticism.

Keywords: History of Islamic Sects, Ash'arism, Hanbalism, Fanaticism, Theological Debate, Sectarian Conflict.

SUMMARY

Ash'arism is the name of the sect that was formed around the ideas of Abū al-Ḥasan al-Ash'arī. It is a continuation of Kullābism in terms of general thought system.

replaced Kullābism by the end of the 5th century of the *Hijrah*, and started to be called as an independent sect. It spread mostly among the Shāfi'ites and Mālikites in Iraq, Khurāsān, Damascus, Maghreb, and Yemen. When it was arrived to the last quarter of the 5th century, it became the common theological sect of most of Shāfi'ites and Mālikites. Bāqillānī (d. 403/1013), Ibn Fūrāk (d. 406/1015), and Abū Ishāq al-Isfarāyīnī's (d. 418/1027) efforts played an important role in rising of Ash'arism in this period.

In the following periods, contribution of the Seljuk vizier Nizām al-Mulk (d. 485/1092) to Ash'arism was massive by establishing the *Nizāmiyah* Colleges to strengthen the Ash'arites against the Hanafites in Khurāsān and against the Ḥanbalites in Baghdād. The *Nizāmiyah* Colleges were donated by Nizām al-Mulk to Shāfi'ite scholars for the mission of primarily limiting the influence Shī'i thought. The condition of belonging to Shāfi'ites in *waqfiyyah* (endowment certificate) of the colleges provided some important advantages for Shāfi'ites and Ash'arites. On the other hand, the Ayyūbids provided important contributions to Ash'arites in the regions of Egypt, Damascus and Yemen. They worked for strengthening Ash'arism during their ruling for two centuries. It was a state policy for the Ayyūbids to support Ash'arism starting from the founder of the state, Şalāḥ al-Dīn al-Ayyūbī (d. 589/1193).

This rapid rise of Ash'arism led to a tense relationship between the Ash'arites and the Ḥanbalites who became the most important representative of *Aṣḥāb al-ḥadīth* (people of the traditions of the Prophet) after the period of *Miḥnah* (period of religious persecution). Undoubtedly, the first respondents of these tense relations were Kullābite scholars. At the beginning of the 4th century of the *Hijrah*, Abū al-Ḥasan al-Ash'arī became the natural inheritor of the Ḥanbalite reaction to the Kullābites. He conflicted with the Ḥanbalites because of his different approach on the debate regarding creation of the Qur'ān. Ḥanbalite reactions to Imam al-Ash'arī continued after his death. When he died in Baghdād in 324/935, officials buried him secretly as they worried about Ḥanbalite attacks against his funeral. Hence, after his burial some Ḥanbalites tried to destroy his tomb several times.

After Ash'arī died, the first social events between the Ash'arites and the Ḥanbalites took place in Iṣfahān, one of the most important cities of West Khurāsān, in the end of the 4th century of the *Hijrah*. The debate started around the question of whether the letters of the Qur'ān were created or uncreated between the Ḥanbalite scholar Ibn Mandah (d. 395/1005) and Ash'arite scholar Abū Nu'aym al-Iṣfahānī (d. 430/1038). This debate led to prolonged events between the supporters of these scholars. Abū Nu'aym, saved his life from various attacks and finally he had to leave Iṣfahān.

The tense relationships between the Ash'arites and the Ḥanbalites reached the peak in the 5th century of the *Hijrah*. Many events occurred in Baghdād during this century. The discussion on interpretation of the revealed attributes of Allah turned into conflict between the two sides from time to time. The Ash'arite scholars accused the Ḥanbalites with *tashbih* (affirming Allah's similarity to humanity) and *tajseem* (anthropomorphism) by pointing at Abū Ya'lā al-Farrā's work titled *Ibtāl al-ta'wīl al-sifāt*. The 'Abbāsīd caliphs generally supported the

Ḥanbalites in this debate. For example, when al-Qāim bi-Amr Allāh re-published the famous declaration known as the Qādirī Creed in 433/1042, he proclaimed that rejection of the Ḥanbalite approach on the issue of the revealed attributes of Allah would be regarded as a cause of blasphemy. The paper was read in a meeting where several scholars from various sects were present. It was signed firstly by Ash'arite scholar Abū al-Ḥasan 'Alī ibn 'Umar al-Qazwīnī (d. 442/1051). However, he was one who had criticized *Ibtāl al-ta'wīl al-ṣifāt* in 429/1038, which caused conflicts in society at that time. This shift in his position is remarkable as it shows that the declaration was primarily response to him.

In the middle of the 5th century of the *Hijrah*, Ash'arite scholar al-Khatīb al-Baghdādī (d. 463/1071) became a victim of the tension between the Ash'arites and Ḥanbalites. Khatīb had protection of vizier Ibn al-Muslima and under his protection he lectured on Hadith in the Mansur Mosque. However, after the death of the vizier, he was subjected to harassment of the Ḥanbalites because of some expressions in his work titled *Tarīkh Baghdād*. So much so that he began to worry about his life, thus he had to leave Baghdād and went to Damascus in 451/1059.

The tense relations between the Ash'arites and the Ḥanbalites reached the summit in the period of Nizām al-Mulk who was the vizier of Seljuk Empire. In fact, some events resulted with deaths. For example, in the events of 469/1076, which lasted years, the Ḥanbalites attacked Ash'arite scholar Abū Naṣr ibn 'Abd al-Karīm al-Qushayrī (d. 514/1120) who accused them with *tashbeeh* and *tajseem*. As a result, around twenty people died during these events. The gradual rise of the Ash'arite thought with the support of Nizām al-Mulk and abusive discourses of some Ash'arite scholars who relied on this support can be mentioned among the basic reasons of the events at that time.

After the death of Nizām al-Mulk in 485/1092, for a long time there was no serious event between the Ash'arites and the Ḥanbalites. In the middle of the 6th/12th century, the relations started to become tense again in the regions of Egypt, Damascus, and Yemen under the Ayyūbid dynasty. In addition to these places, various events occurred in Khurāsān region, in cities such as Marw. Nevertheless, unlike some previous events, the current tensions were not against a whole sect but only targeted some individual scholars. Moreover, unlike the previous periods, oppressed and victimized people were mostly Ḥanbalite scholars this time. No serious events took place between two sects after this period. Therefore, it can be said that their struggle to dominate society led to the above-mentioned events.

GİRİŞ

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936), ömrünün yaklaşık kırk yılını Mutezile içerisinde geçirdikten sonra IV. (X.) asrın başlarında onlardan ayrılıp Ashâbu'l-Hadis'e intisap ettiğini açıkladığında, İslam düşünce tarihinde derin izler bırakacak fikrî bir oluşumun temellerini

atmış oluyordu. Onun kelamî bakımdan Küllâbîliğe dayanan¹ düşünce sistemi, kısa bir zaman zarfında Irak, Horasan, Şam, Mağrip ve Yemen bölgesindeki Şâfiî ve Mâlikîleri etkisi altına almış ve V. (XI.) asrın son çeyreğine kadar söz konusu coğrafyada, Hanbelîler, Zâhirîler ve Haşvîler dışındaki tüm Ashâbu'l-Hadis mensuplarının çoğunun itikâdî mezhebi haline gelmiştir.²

Bir mezhebin bir başka mezhep karşısında güçlenmesi ya da daha baskın bir konuma gelmesi, her zaman düşünce sisteminin daha doğru olmasından kaynaklanmamaktadır. Bunun da ötesinde o, çoğu defa tarihsel ve sosyo-politik birtakım avantajlara sahip olması dolayısıyla diğer mezheplere karşı üstünlük sağlayabilmekte ve daha geniş bir toplumsal taban elde edebilmektedir.³ Eş'arlığın Hanbelîlik karşısında güçlenmesinde ve birçok yerde onun yerini almasında da bir dizi siyasal ve sosyo-kültürel gelişmenin rolü bulunmaktadır. Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ b. Akîl (ö. 513/119), "Kendi mezheplerine en büyük kötülüğü yine Hanbelî âlimler yapmıştır. Çünkü Hanefî ve Şâfiîler'in aksine onlar, kadılık ve benzeri görevlerden uzak durup daha çok zühd ve ibadetle meşgul olmuşlardır. Oysa Hanefî ve Şâfiîler'in resmî görevleri, onların daha fazla ilimle meşgul olmalarını ve kendi düşünce biçimlerinin eğitimini yapmalarına fırsat sağlamıştır. Hâl böyle olunca Hanbelîler'in ilimle meşgulliyeti gerilemiştir."⁴ demek suretiyle Hanbelîliğin diğer Sünnî mezheplere oranla fazla yayılamamasını bir anlamda müntesiplerinin resmî görev almamasına bağlasa⁵ da bu tespit, mevcut olguyu açıklamada yetersizdir. Zira özellikle mihne sonrası süreçte Abbasî halifelerinin Hanbelîler de dâhil Ashâbu'l-Hadis ekolünü desteklediği ve bu düşüncenin önünü açtığı malumdur. Mesela Hanbelî ulemanın ciddi baskılara maruz kaldığı mihne döneminden hemen sonra halife olan Mütevekkil (ö. 232/847-247/861), Ahmed b. Hanbel'e ve talebelerine ciddi destek vermiş, onların çeşitli yerlerde ders yapmalarını ve dolayısıyla kendi düşüncelerini yaymalarını bizzat istemiştir.⁶ Aynı şekilde

¹ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 87-105; Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yayınları, 2013), 79.

² Tacuddîn Ebî Nasr Abdilvehhâb b. Ali b. Abdi'l-Kâfi es-Sübkî, *Ṭabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhi ve Abdul-Fettâh Muhammed el-Hulv (b.y.: Dârü ihyâi'l- kütübi'l-Arabiyye, 1964), 3: 377-378; Wilfred F. Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", *İmam Mâturîdî ve Mâturidilik* içinde, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Kitâbiyât, 2003), 305-306; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Mısır: Dârü'l-meârif, ts.), 5: 316-317; Ali Avcu, *Horasan-Maverâünnehir'de İsmâilîlik* (Ankara: Asitan Yayınları, 2014), 94-95; Hâlid Kebîr Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi-Bağdâd* (Cezair: Matbaatu hûme, ts.), 143-144.

³ Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 67.

⁴ Abdurrahman b. Ahmed b. Receb, İbn Receb. *Ez-Zeyl 'alâ Ṭabakâti'l-Ĥanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymîn (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005), 1: 348.

⁵ Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV, 2016), 104.

⁶ Halife Mütevekkil'in Ahmed b. Hanbel'e ve Hanbelîler'e destekleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. el-Cevzî, *el-Muntażam fi târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1992), 11: 206-

Kâdir Billah'ın (381/991-422/1031), 408/1017 yılında yayınladığı ve *Kâdirî İtikadı* olarak bilinen ferman, Hanbelî birtakım kabulleri, açık bir şekilde devletin resmî görüşü olarak ortaya koymuştur.⁷ Söz konusu ferman, Kâim Biemrillah (422/1031-467/1075) tarafından da değişik zamanlarda yürürlüğe konulmuştur.⁸ Ancak şunu ifade etmeliyiz ki *Kâdirî İtikadı*, halifelerin mezhebi tercihlerinin yanında Abbasîler'in içinde buldukları sıkıntıları aşmaya yönelik siyasal bir girişim olarak da değerlendirilebilir. Bilhassa Şîh-Sünnî geriliminin zirve yaptığı bir dönemde kendini Sünnîliğin temsilcisi ve koruyucusu olarak gören Halife Kâdir Billah, bir taraftan diğer mezheplere karşı Sünnîliği güçlendirmek, diğer taraftansa Bağdat'taki en etkin Sünnî güç olan Hanbelîler'in desteğini yanına almak suretiyle Abbâsî hilâfetinin otoritesini yeniden tesis etmek amacıyla böyle bir bildiri yayınlamış ve İslam dünyasının değişik yerlerinde okunmasını sağlamıştır.⁹ Dolayısıyla Hanbelîler, özellikle Mütevekkil döneminden itibaren Abbâsî iktidarı boyunca genel olarak avantajlı bir konuma sahip olmuşlardır.¹⁰ Bu durumda Hanbelî düşüncenin en büyük destekçisi olan Abbâsîlerin, Eş'arîliğin doğduğu

207; Cemâlu'd-Dîn Ebü'l-Mehasin Yusuf b. Tağriberdi, *en-Nücûmu'z-zâhira fi mülûki Mısr ve'l-Ķâhire* (Mısır: Dârü'l-kütüb, ts.), 2: 275; Ebü'l-Hasan b. Ali el- Mes'ûdî, *Mürâcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2005), 4: 71; Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 126-127; Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2008), 77-79; Zübeyr Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", *Kader Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017): 79-82; "İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 71-76.

⁷ Laoust, *Ayrılıkçı Görüşler*, 186.

⁸ Kâdirî İtikâdı olarak bilinen ferman hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 15: 125-126, 279-280, 16: 105-106; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şibrî (Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1988), 12: 8, 118; Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah el-Yemenî el-Yâfîf, *Mir'âtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yekzân fi ma'rifeti mâ yu'teberü min havâdisi'z-zamân*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 3: 17; Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-e'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmirî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1993), 28: 27, 29: 322-324, 30: 457; Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Ya'lâ. *Ṭabakâtu'l-Ħanâbile*. thk. Muhammed Hamid el-Fakî (Beyrut: Daru'l-ma'rife, ts.), 2: 198.

⁹ Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife* 4/2 (2004), 221-22; Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları," 86-87.

¹⁰ Abbâsî halifelerinin Hanbelîler'e olan destekleri, kesintisiz ve sınırsız bir destek olmamıştır. Zira Hanbelîler'in bidatlerle mücadele adı altında toplumu bunalttıkları ve diğer mezhep mensuplarına saldırılarını yoğunlaştırdıkları dönemlerde bazı halifeler, onların taşkınlıklarını önleyici tedbirler almışlar, hatta onları sert bir dille uyarmışlardır. Mesela 323/935 yılında, Hanbelî âlim Berbehârî taraftarlarının evleri basarak içki ve müzik aletleri aramaları, sokakta kadınlarla birlikte yürüyen erkekleri sorguya çekmeleri ve namazda besmeleyi açıktan okuyan Şâfî halka saldırımları üzerine halife Râzî Billâh (329/940), bir ferman yayınlamış ve Hanbelîler'i sert bir şekilde azarlamıştır. Halife, Hanbelîler'e sadece tepki göstermekle kalmamış, bunun yanında teşbih içerdiğini düşündüğü inançlarına ve kabir ziyaretini bidat kabul etmelerine de karşı çıkmış, kendilerine ve fikirlerine çeki düzen vermedikleri takdirde onları öldürmekle tehdit etmiştir. Bk. İmâdu'd-Dîn Ebü'l-Hasan b. el-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1997), 7: 40-41.

yıllarda zayıflamaya başlamasının ve hatta belli bir noktadan sonra halifelerin emîrû'l-ümera¹¹ adı verilen yerel yöneticilerin oyuncağı haline gelmesinin¹² Hanbelîliğin gerilemesine yol açan gelişmelerden birisi olduğu söylenebilir. Zira Eş'arî düşüncenin kurumsallaşmaya ve ciddi bir toplumsal taban bulmaya başladığı¹³ zaman dilimi olan Büveyhîler döneminde, Hanbelîler'in bilhassa Bağdat'ta, muhalif mezhepleri destekleyen Büveyhîler'in siyasi otoritelerini kabul etmeye yanaşmamaları ve sık sık Şîiler ile çatışmaya girmeleri nedeniyle Büveyhî emirleri tarafından baskı altında tutulduğu, en azından diğer mezhepler gibi desteklenmediği bilinmektedir.¹⁴ Halbuki aynı dönemde Eş'arî âlim Ebû Bekr el-Bakillânî (ö. 403/1013), Büveyhîler'in başkenti Şiraz'da, Adûduddevle (Fenâhusrev) (368/978-373/983) tarafından desteklenmiş¹⁵ ve Eş'arî görüşleri çeşitli ilim meclislerinde savunmasına imkan sağlanmıştır.¹⁶ Bakillânî'nin yanında İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve Ebû İshak el-İsferâyînî'nin (418/1027) gayretleri ve yetiştirdikleri talebeleri zaman içinde Eş'arî düşünceyi öne çıkartmış ve mezhebin

¹¹ Emîrû'l-ümerâlik, devlete bağlı vali ve komutanlar üzerinde tekrar otoriteyi temin etmek amacıyla ilk defa Halife Râdî tarafından 324/936 yılında, Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râik el-Hazarî'nin emîrû'l-ümerâ tayin edilmesiyle ortaya çıkmış, vali, o döneme kadar hiç kimseye verilmediği ölçüde devletin idârî, mâlî ve askerî işlerinden tam yetkili kılınmıştır. Sonraki yıllarda birçok kişi emirû'l-ümera ilan edilmek zorunda kalmıştır. Bk. Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, müşavir: H. Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, ts.), 3: 322-325; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları* (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 36; Adam Mezz, *el-Ĥadâratu'l-İslâmiyye fi'l-karnî'r-râbi'i'l-hicrî ev aşru'n-nehza fi'l-İslâm* Arapça'ya çev. M. Abdülhâdî Ebû Rîde, (Beirut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1947), 1: 45.

¹² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 35; Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999): 53; İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîilik", *Milletlerarası Tarih ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu* içinde (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 70-71; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, (Sivas: Vizyon Yayınları, 2003), 97.

¹³ Mehmet Kalaycı, "Şîilik-Sünnîlik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar", *emakâlât Mezhep Araştırmaları* 6/2 (2013): 194.

¹⁴ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Metin Karabaşlıoğlu v.dğr. (İstanbul: İz Yay., 1993), 2: 37; Kalaycı, "Şîilik-Sünnîlik İlişkisinin Kapsamı", 194; Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları", 84.

¹⁵ Bakillânî'yi Şiraz'da Eş'arî'nin öğrencilerinden ve çok sayıda müridi olan meşhur mutasavvıf İbn Haff eş-Şirâzî (ö. 371/982) karşılamıştır. Bk. Şerâfeddin Gölcük, "Bakillânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 531.

¹⁶ Fenâhusrev ile Bakillânî'nin yakınlaşmasını sağlayan gelişme, Büveyhî sarayında düzenlenen ilim meclislerinde Bakillânî'nin Mutezilî âlimler ile girdiği münazaralarda onlara üstünlük sağlaması ve sultanın takdirini kazanması olmuştur. Bk. Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfteri fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beirut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1984), 118-120; Hatîb Ebu Bekir el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2002), 3: 364; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tancî v.dğr. (Mağrib: Matbaatu fadâleti'l-Muhammediyye, 1983), 7: 50-55; Gölcük, "Bakillânî", 531; Kalaycı, *Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*, 139-142.

başta Irak, Horasan ve Mağrib olmak üzere İslam dünyasının birçok yerinde yayılmasını sağlamıştır.¹⁷

Eş'arîliğin Hanbelîlik karşısında güçlenmesinde Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) katkısı tartışılmaz bir yere sahiptir. Nizâmülmülk tarafından kurulan Nizâmiye Medreseleri, Eş'arîlerin Horasan'da Hanefîler, Bağdat'ta ise Hanbelîler karşısında güçlenmesinde ve toplumsal hayatta kendisine güçlü bir taban bulmasında önemli rol oynamıştır.¹⁸ İslam dünyasının hemen her şehrinde inşa ettirilen bu medreselerin en önemlisi, 459/1067 yılında yapımı tamamlanmış olan¹⁹ Bağdat Nizâmiye Medresesi'dir. Temel kuruluş gerekçesi İmâmî ve İsmâilî formlarıyla Şîî düşüncenin nüfuz sahasını sınırlamak olan²⁰ medreselerde, bu amaca ulaşmak için Şâfiî düşünce temel alınmıştır. Zira bu medreseler, bizzat Nizâmülmülk tarafından hocasından kütüphanecisine ve hatta mülklerine varıncaya kadar bütün unsurlarıyla birlikte Şâfiî ulemaya vakfedilmiş,²¹ halkı çoğunlukla diğer Sünnî mezheplerden olan şehirlerde yapılan medreselerde bile bu şarta bağlı kalınmış,²² başka mezheplere mensup âlimlerin bu kurumlarda görev almasına genel olarak²³ müsaade edilmemiştir. Diğer Sünnî mezhepleri geriletmeye ya da dezavantajlı bir konuma düşürmeye yönelik özel bir yaklaşım içerisinde olunmama²⁴ birlikte medreselerin vakfiyesinde yer alan

¹⁷ Fadıl Aygün, "Eş'arî Kelâmının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshâk el-İsferâyîni", *Sırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2012): 8; Hikmet Yağlı Mavil, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2012): 77-78.

¹⁸ Kalaycı, *Eş'arîlik-Maturîdîlik İlişkisi*, 152.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 212.

²⁰ Ali Muhammed Sallâbî, *Devletü's-Salâciha* (Kahire: Müessesetü İkra, 2006), 279-284; Abdülkerim Özyayın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33: 191; Muhiddin Okumuşlar, "Ehli Sünnetin Kuruluşunda Nizamiye Medreselerinin Etkisi", *Marife* 8/1 (2008): 144; Ahmet Ocak, "Medrese Geleneği İçinde Nizamiye Medreseleri'nin Önemi ve İlim Dünyasına Kazandırdığı Yenilikler", *2. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce-İslâmî İlimler* (Konya: 19-21 Ekim 2011), ed. Mustafa Demirci v.dğr. (Konya: Selçuk Belediyesi Yayınları, 2011), 445.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 304.

²² Mesela İslam düşünce tarihinin önemli ilim merkezlerinden birisi olan Belh şehri buna örnektir. Belh'in fakihlerinin tamamı Hanefî olduğu için Nizâmülmülk'ün öldürüldüğü sene (485/1092) kurulan bu medreseye dışarıdan müderris tayin edilmiş, Hanefî ulemanın ders vermesine müsaade edilmemiştir. Bk. Adem Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî İlimler Dergisi* 6/2 (2011): 53-54.

²³ Hanefî, Hanbelî ve hatta Mutezîlî müderrislerin Nizâmiye Medreselerinde ders verdiğine dair çeşitli iddialar için bk. Bekir Biçer, "Kuruluş Devrinde Nizamiye Medreselerinin Müderrisleri", *Tarih Okulu Dergisi* 6/16 (2013), 277; Mehmet Köroğlu, *Nizâmiye Medreselerinin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya* (Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2006), 69-70.

²⁴ Okumuşlar, "Ehli Sünnetin Kuruluşunda Nizamiye Medreselerinin Etkisi", 146.

Şâfiîler'e aidiyet şartı, diğer Sünnî mezheplerden ziyade²⁵ Şâfiîler ve zaman içerisinde Şâfiîler'in büyük bir kısmının itikâdî mezhebi haline gelen Eş'arîler açısından önemli birtakım avantajlar sağlamıştır. En başta bu medreselerde görev alan Şâfiî alimler, sahip oldukları Eş'arî fikirleri açıkça ifade etme noktasında ihtiyaç duydukları uygun ortamı elde etmişler ve bu çerçevede eserler kaleme almışlardır.²⁶ Hanbelîler ile Eş'arîler arasında 469/1076 yılında yaşanan mezhep temelli birtakım sosyal çatışmadan sonra olayları yatıştırmak amacıyla tertip edilen bir toplantıda Hanbelî âlim Şerif Ebû Cafer'in (ö. 470/1077) Eş'arî alimleri "eskiden muhtaç bir konumdayken ve herhangi bir destekten mahrumken Hanbelîler'e yönelik içlerindeki gerçek niyeti saklamakla, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün gücünü arkalarına aldıktan sonra ise kendilerine yönelik gerçek niyetlerini açığa vurmakla" itham etmesi,²⁷ Nizâmülmülk'ün ve Nizâmiye medreselerinin bilhassa Bağdat'ta bulunan Eş'arîler'e sağladığı imkanları göstermesi bakımından önemlidir. Ebu Cafer, muhalif Eş'arî fikirlerin açıkça ifade edilmeye başlanmasını sahip olunan siyasal desteğe bağlamış, önceki dönemlerde Şâfiî ulemanın Ashabü'l-Hadis'e yakın fikirlere sahip olmasını ise takiyye olarak nitelemiştir. Yine devrin önemli Hanbelî âlimlerinden Ebü'l-Vefâ İbnü'l-Akîl'in (ö. 513/1119 "Nizamülmülk'ün desteklerinden dolayı değişik mezheplere mensup birçok kimsenin ikiyüzlülük yaparak saygınlık ve makam mevki arzusuyla Şâfiî ve Eş'arî mezhebine geçtiğini" nakletmesi²⁸ de Eş'arî düşüncenin kazandığı etkinliği göstermesi bakımından kayda değerdir.

Irak ve Horasan coğrafyasında Nizâmiye Medreselerinin ve Nizâmülmülk'ün destekleriyle güçlü bir toplumsal zemine kavuşan Eş'arîler, Mısır, Şam ve Yemen bölgelerindeki güçlenmelerinde ise Eyyûbîler'e çok şey borçludur.²⁹ Eyyûbîler, yaklaşık iki asır süren iktidarları süresince, hâkim oldukları bütün bölgelerde Eş'arîliğin güçlenmesi için çalışmışlar, devletin kurucusu Selahaddin Eyyûbî'den (ö. 589/1193) itibaren uzun bir süre bunu bir devlet politikası olarak yürütmüşlerdir. Selahaddin Eyyûbî, mutaassıp denilebilecek bir düzeyde Şâfiî

²⁵ Krş. Ahmet Ocak, "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", *Turkish Studies* 4/3 (2009): 1627.

²⁶ Medreselerin Şâfiî ve Eş'arî düşünceye katkıları hususunda ayrıntılı bilgi için bk. İgnaz Goldziher, *el-'Akdî ve ş-şer'a fi'l-İslâm*. Arapça'ya çev. Muhammed Yusuf Musa, Ali Hasan Abdülkâdir ve Abdülazîz Abdülhak (Mısır: Dârü'l-kütübi'l-hadîse, 1959), 121; Özyayın, "Nizâmiye Medresesi", 191; Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri", 59; Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 120-121.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 16: 182-183; Krş. Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010), 60-61.

²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 17: 25. Hanbelî mezhebinden Eş'arîliğe geçen bazı âlimler için bk. Ocak, "Medrese Geleneği İçinde Nizamiye Medreseleri", 450.

²⁹ Eyyûbîler'in Eş'arîliğe katkısı konusunda daha ayrıntılı bir analiz için bk. Kalaycı, *Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 171-175.

ve Eş'arî düşünceye sahipti.³⁰ Hakimiyet kurduğu Mısır, Şam ve Yemen bölgelerinde, Eş'arîlik özelinde temsil edilen bir Sünnîliğin egemen olması için gayret gösterdi. Özellikle Mısır bölgesinde yaklaşık iki asır boyunca hüküm sürmüş olan İsmâilî Fâtımîler'in izini silmek için Eş'arî ve Şâfiî ulemayı destekledi. Onlar adına çeşitli medreseler kurup geniş vakıflarla onları güçlendirdi. Ayrıca kadılık ve kâtiplik gibi üst düzey bürokratik görevlere Şâfiî ulemayı atadı.³¹ Dahası Mısır'ı ele geçirdiğinde (ö. 566/1171) Eş'arî düşünceye muhalefet eden herkesin tekfir edileceğini bildirip şehirde sabah namazı vakitlerinde müezzinler tarafından öteden beri okunan tesbihata, *Mürşide* isimli Eş'arî bir akide metnini de ekleyerek bunun minarelerden halka açık bir şekilde okunmasını şart koştu. Mısır tarihçisi Makrîzî (ö. 845/1441), bu uygulamanın kendisinin hayatta olduğu dönem itibarıyla Mısır'ın çeşitli camilerinde hâlâ devam ettiğini bildirmektedir.³²

Selehaddin Eyyübî'nin (ö. 589/1193) resmî mezhep haline getirdiği³³ Eş'arîliğe yönelik destek, kendisinden sonra oğlu el-Melikü'l-Azîz İmâdüddin (ö. 595/1199) tarafından da sürdürülmüştür. O, daha radikal bir tutum takınarak Eş'arî âlim Ebü'l-Feth et-Tûsi'nin tesiri³⁴ ve aşağıda birtakım örneklerini sunacağımız üzere Hanbelîler'in zaman zaman Eş'arîlere yönelik saldırıları nedeniyle 595/1199 yılında Hanbelîler'i Mısır'dan tamamen atmayı planladı ve kardeşlerini de yönettikleri bölgelerde aynı siyaseti takip etmeye zorladı. Ancak onun ani ölümü, bu politikasının uygulanmasına engel oldu ve Hanbelîler aleyhine herhangi bir eyleme geçilmedi.³⁵ Suriye kolunun başına el-Melikü'l-Muazzam Şerâfüddîn İsa b. Seyfüddîn'in (ö. 624/1226) geçmesiyle birlikteyse Eyyübîler'in Eş'arîliğe olan desteği daha dolaylı bir hâl almıştır. O, kendisinden önceki liderlerden farklı olarak sadece Şâfiî ve Eş'arî Sünnîliğine değil, başta Hanefîlik olmak üzere dört Sünnî mezhebin tamamına yönelik bir destek politikası benimsemiştir. Ondan sonra da bu politika genel olarak sürdürülmüştür.³⁶

Eyyübîler'in Eş'arîliğe olan desteklerinin Hanbelîliği olumsuz etkilemesinin izleri Yemen bölgesinde çok daha belirgindir. III. (IX.) asrın başlarından beri Yemen bölgesinde egemen olan Şâfiîler, itikâdî bakımdan Ahmed b. Hanbelî'nin itikadi görüşlerinin etkin olduğu bir düşünce biçimine sahiptiler. Ancak Selahaddin Eyyübî, 569/1174 yılında Yemen'i fethedince

³⁰ Ebü'l-Abbas Takiyyüddin el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtaî ve'l-âşâr* (Beirut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997), 4: 51; Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyübî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 339; Kalaycı, *Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*, 171-172.

³¹ 566/1170'te açılan Nâsriyye ve 572/1176'da açılan Salahiyye Medreseleri ile Mısır, Şam ve Halep gibi şehirlerde ve diğer büyük bölgelerde baş kadılık makamlarına genellikle Şâfiî ulemanın tekelinde kalması buna örnektir. Bk. Kalaycı, *Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*, 171-172.

³² Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4: 51.

³³ Kalaycı, *Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*, 174.

³⁴ Kalaycı, *Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*, 174.

³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 25.

³⁶ Bk. Kalaycı, *Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*, 174-176.

ele geçirdiği her yerde yaptığı gibi Yemen'de de Eş'arılığın yayılması ve güçlenmesi için gayret sarf etmiştir. Bu tarihten sonra Yemen Şâfiîler'inden kâhîr ekseriyeti itikâdî bakımdan Eş'arılığı benimsemiş, kimi Şâfiîler ise Ahmed b. Hanbel'in düşünce sistemine bağlı kalmaya devam etmiştir.³⁷ Ne var ki iki mezhep arasındaki söz konusu rekabet, mensupları arasında kimi zaman tekfire varan tartışmaları da beraberinde getirmiştir.³⁸

Eş'ariler ile Hanbelîler arasındaki rekabet, sadece teorik tartışmalar ile de sınırlı kalmamış, kimi zaman can kayıplarına yol açan çatışmalara sebep olmuştur. Biz bu makalemizde, iki mezhep mensupları arasındaki ihtilaflar ekseninde ortaya çıkan, bunun yanında yukarıda genel bir portresini çizdiğimiz siyasal ve sosyo-kültürel birtakım gelişmelerle de desteklenen toplumsal çatışma³⁹ örneklerini ele alacağız.⁴⁰ Bunu yapmadaki amacımız, büyük oranda benzer düşüncelere sahip olmalarına rağmen İslam mezheplerinin tarihsel süreçte niçin birbirleriyle çatıştığını, dinsel birtakım hassasiyetlerin yanında bu çatışmaları besleyen yan unsurların neler olduğunu ve yaşanan çatışmaların siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel, dinsel ve psikolojik bakımdan ne gibi sonuçlar doğurduğunu anlamak istememizdir. İki mezhep mensuplarının karşı karşıya geldiği olayların tespitinde ise Mütevekkil devrinden itibaren bilhassa Küllâbiyye mensuplarıyla yaşanan, Küllâbîliğin devamı mahiyetinde Eş'arılığın ortaya çıkmasından sonra ise Eş'ariler üzerinden devam ettirilen fikrî gerilimin zaman zaman çatışmaya dönüştüğü ve daha toplumsal bir hâl aldığı V. (XI.) ve VI. (XII.) asırlarla sınırlı kalacaktır. Bu kapsamda Eş'ariler ile Hanbelîler arasında yaşanan çeşitli çatışma örnekleri, başlangıçta sadece sebepleri ve sonuçları bakımından betimlenmekle yetinilecek,

³⁷ Eymen Fuad Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fi-bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî* (Kâhîre: ed-Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnânî, 1988), 59, 75; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Meşâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen* (Beirut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1988), 101-105, 132.

³⁸ Seyyid, *Târîhu'l-mezâhib*, 75-77. Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Ümüt Toru, *Ebu Muhammed el-Yemenî'nin Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 16-18.

³⁹ Çatışma kavramı, Sosyolojinin ve Psikolojinin en temel kavramlarından bir tanesidir. "Amaç, hedef ve tutum farklılığı, iletişim bozukluğu ya da beklenti uyumsuzluğu gibi nedenlerle ortaya çıkan, farklılaşan amaç ve isteklerin karşıtlıklar içinde mücadele etmesine, bir diğer ifadeyle kişilerin ya da grupların karşı karşıya gelmesine yol açan, sözlü atışmadan fiziksel şiddete kadar geniş bir yelpazede karşılıklı ilişkileri olumsuz etkileyen her türlü durum" çatışma olarak nitelenir. (Bk. Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016), 47-48; Halil Aydınalp, "Sosyal Çatışma ve Din", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 189-192.) Biz, bu makalede çatışma kavramını iki mezhep mensuplarının toplumsal hayatta karşı karşıya geldiği, karşılıklı ilişkilerin gergin bir seyir izlediği bütün durumları ifade etmek için kullanacağız. Dolayısıyla "mezhepler arası çatışma" dediğimizde sadece saldırganca davranışları değil, bunun yanında münakaşa, kavga (dövüş), itiş kakış gibi daha küçük çaplı olayları da kastedeceğiz.

⁴⁰ Eş'ariler ile Hanbelîler arasında kimi zaman tekfire varan ithamlar ise bir başka çalışmamızda konu edinilmiştir.

sonuç kısmında ise söz konusu çatışmaları besleyen dinsel, siyasal ve sosyal faktörler tespit edilmeye çalışılacak, bunun yanında günümüzde mezhepler arası ilişkileri etkileyen temel parametreler konusunda bir takım çıkarımlarda bulunulacaktır.

1. EŞ'ARÎLER'LE HANBELÎLER ARASINDAKİ İLK GERGİNLİKLER

İslam mezhepleri, salt fikrî ihtilaflardan ibaret sanal gruplaşmalar değildir. Her birisi, insanların belli bir aidiyet hissettikleri toplumsal kimlik unsurudur. Dolayısıyla mezheplere yönelik bir eleştiri, doğrudan toplumun belli kesimlerine yönelik bir eleştiri anlamına gelmektedir. Bu yüzdendir ki mezhepler arasındaki teorik birçok tartışma, kısa bir süre zarfında toplumsal bir sorun haline gelebilmektedir. Zira bu tartışmalar, mutaassıp mezhep mensuplarının elinde ilmî boyutları aşip yaftalayıcı bir hâl aldığında siyasal ve sosyal başka faktörlerin de devreye girmesiyle kolayca çatışmaya dönüşebilmektedir. Üstelik bu çatışmalar, sadece birbirinden çok uzak fikirlere sahip fırkalar arasında değil, bazen birbirine çok yakın dinsel kabullere sahip mezhepler arasında dahi yaşanabilmektedir.

Ehl-i Sünnet, İslam düşünce tarihinde tarihsel köken itibarıyla genel olarak Mürcî bir temel üzerinde yükselmiş⁴¹ olsa da sonraki dönemlerde bu aidiyet reddedilmiş, bilhassa Mihne sonrası dönemde önemli ölçüde Ehl-i Hadis'in etkisinde kalmış, IV. (X.) asrın sonlarından itibaren ise itikâdî bakımdan daha çok Hanbelîlik, Eş'arîlik ve Hanefîlik⁴² tarafından temsil edilmiştir. Eş'arî makâlât yazarlarından Bağdâdî (ö. 429/1038), Ashâbu'l-Hadis ve Ehlü'r-Rey şeklinde iki ana kategorizasyona tabi tutulabilecek olan bu mezhepler arasındaki ilişkiyi şöyle açıklar: "Ehl-i Sünnet'in gerek Ashâbu'l-Hadis, gerekse Ehlü'r-Rey ekollerine mensup fukahâ, kurrâ, muhaddis ve mütekellimlerinin hepsi, aslî meselelerde ittifak etmiştir. Aralarındaki fikir ayrılıkları, sadece fikhî ve ferî meselelerle sınırlıdır. Dahası onlar, anlaşmazlığa düştükleri hususların hiç birisinde birbirlerini küfre veya dalâlete düşmekle ya da günah işlemekle itham

⁴¹ Kummî - Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 60-65; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fıçlalı (İstanbul: Şa-To İlahiyat, 2001), 157; Sönmez Kutlu, *Türkelerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 291. [Ashâbu'l-Hadis'in büyük günah konusunda Mürcie ile benzeştiği ve farklılaştığı hususlar konusunda kapsamlı bir analiz için bk. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Kitâbiyât, 2002), 141-152.)

⁴² Hanefîlik, fikhî bir mezhep olmasının ötesinde 6/12. asrın sonlarına kadar bilhassa Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan bir kısım Sünnîler arasında Ebu Hanife'nin hem fikhî hem de itikâdî görüşlerinin bir arada benimsendiği bir mezhep konumundadır. Mâtürîdî (333/944), özellikle itikâdî meselelerde bu düşüncenin en önemli temsilcilerinden birisi olmasına rağmen V/11. asrın ikinci yarısına kadar kendisinden sadece "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın imamı" olarak bahsedilir. Onun adına nispetle Mâtürîdîlik diye bir mezhepten ise ancak 7/13. asrın başlarından itibaren bahsedilmeye başlanmıştır. Bk. Ahmet Ak, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008), 138-175.

etmemişlerdir.”⁴³ Ne var ki tarihsel örneklere baktığımızda vakianın hiç de böyle olmadığını görmekteyiz. Zira özellikle Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki birtakım tartışmalar, kelam kitaplarında kimi zaman hakaretlere varan boyutlara ulaşmış,⁴⁴ kimi zaman ise teorik boyutları bile aşmış toplumsal şiddet üreten bir hâl almıştır. Oysa mezhepler arasındaki olumsuz ilişkilerin fiilî bir boyut kazanması, karşılıklı düşmanlığın son merhalesini oluşturmaktadır. Zira gruplar arasındaki olumsuz ilişkilerin en hafifinden en şiddetlisine doğru “önyargılı bir tutum takınma, açık eleştirilerde bulunma, karşıtlığını kesin bir şekilde ifade etme, olumsuz kalıp yargılar kullanma, toplumsal ilişkiye girmekten kaçınma (uzak durma ve uzak tutma), iş, konut, sağlık, eğitim ve yönetim gibi çeşitli alanlarda haklarını inkâr etme, haklarını kullanması hususunda onları dezavantajlı bir konuma düşürme, fiziksel saldırıya girişme ve toplu kıyımaya gitme (soykırım)” şeklinde bir sıra izlediği bilinmektedir.⁴⁵

Eş'arîler ile Hanbelîler arasında sosyal hayata yansıyan olaylara, daha Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936) hayatta iken Bağdat'ta şahit olmaktayız. Gerçi o dönem itibarıyla henüz Eş'arîlik diye bir mezhepten bahsetmek mümkün değildir. Hatta Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, ilk başlarda kendisine Hanbelîler arasında bir yer bulmaya bile çalışmıştır. Ancak onun kelam yöntemi, Hanbelî âlim Berbehârî (ö. 329/941) tarafından kabul görmemiş ve bidat ehli ile mücadelede Ahmed b. Hanbel'e ait yaklaşım biçimlerinin kendilerine yeteceği söylenerek reddedilmesine sebep olmuştur.⁴⁶ O, fikirleri dolayısıyla sadece reddedilmekle kalmamış, bunun yanında ciddi birtakım sıkıntılar da yaşamıştır. En başta o, “Kur'an lafızlarının mahluk olduğu” yönündeki farklı yaklaşımı⁴⁷ nedeniyle Hanbelîler ile karşı karşıya gelmiştir. Hanbelî tarihçi⁴⁸ İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) göre, “Ehl-i Sünnet içindeki fikrî homojenlik, onun bu görüşü dile getirmesinden sonra ortadan kalkmıştır. Zira o, Şâfiîler'in akaidini bozmuş ve onları İmam Şâfiî'nin (ö. 205/820) fikirlerinden uzaklaştırmıştır. Ne var ki o, Kur'an lafızlarıyla ilgili söz konusu görüşleri nedeniyle canından endişe etmeye başlamış ve öldürülmekten

⁴³ Ebü Mansûr Abdu'l-Kahir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak* (Mısır: Dârü'l-ma'ârif, ts.), 11, 26-27, 324.

⁴⁴ Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki belli başlı fikir ayrılıkları ve bunlar üzerinden yapılan eleştiriler ve ithamlar için bk. Toru, “Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler,” Yayın sürecinde.

⁴⁵ Gruplar arası olumsuz davranış süreçleri hakkında bk. Asım Yapıcı, *Din, Kimlik ve Ön Yargı (Biz ve Onlar)* (Seyhan: Karahan Kitabevi, 2004), 23; Nuri Bilgin (Edt.), *Sosyal Psikoloji* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 242-243; İbrahim Gürses, “Önyargının Nedenleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2005), 156; Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 473-484.

⁴⁶ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2: 18; İrfan Abdülhamid, “Eş'arî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 444.

⁴⁷ Bk. Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek, *Mücerredü maqâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimert (Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1986), 61; Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abülhalim b. Teymiyye, *Mecmû'atu'l-fetâvâ*, thk. Âmir el-Cezzâr-Enver eş-Bâz (b.y.: y.y., ts.), 12: 202.

⁴⁸ Yusuf Şevki Yavuz ve Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20: 543-549.

korktuğu için Hanbeli mezhebine mensup⁴⁹ Ebü'l-Hasan et-Temîmî'nin evine sığınmıştır.⁵⁰ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin, bazı Hanbelîler'in kendisine yönelik baskısı nedeniyle canından endişe etmesine rağmen yine bir Hanbelî'nin evine sığınması, ona yönelik mutaassıp tavrın, bütün Hanbelîler'e teşmil edilemeyeceğini göstermesi bakımından önemli bir ayrıntı olmakla birlikte onun Hanbelî çevrelerde muteber bir Sünnî âlim olarak görülmediği ve yaşadığı dönemde ciddi tacizlere maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

İmam Eş'arî'ye yönelik Hanbelî tepkiler, vefatından sonra da devam etmiştir. O, 324/935 yılında Bağdat'ta vefat ettiğinde⁵¹ kabrinin Hanbelîlerce tahrip edilmesinden endişe edildiği için Bağdat'ın güney bölgesine gizlice defnedilmek zorunda kalmıştır.⁵² Bunun yanında defnedildikten sonra kabri, birtakım Hanbelîlerce birkaç defa tahrip edilmiş ve yakılma teşebbüslerinde bulunulmuştur. Yetkililer ise bu tür hadiselerle son vermek için kabrin bulunduğu bölgeyi silip düzleştirmek zorunda kalmışlardır.⁵³

2. EŞ'ARÎLER'LE HANBELÎLER ARASINDAKİ İLK KİTLESEL OLAYLAR

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin yaşadığı sıkıntıları ve kabrine yönelik saldırıları bir kenara bırakırsak Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki ilk olaylar, onun vefatından yaklaşık yarım asır sonra, Batı Horasan'ın önemli ilim merkezlerinden İsfahan'da meydana gelmiştir. Hanbelî âlim Ebû Abdullah Muhammed b. Mende (ö. 395/1005) ile Eş'arî âlim Ebû Nu'aym el-İsfehânî'nin (ö. 430/1038) başlattığı tartışma ve bu tartışmaların yol açtığı kutuplaşma, o döneme damgasını vurmuş, kendilerinden çok sonra bile tartışılmaya devam etmiştir.⁵⁴ Olayları başlatan ihtilafın konusu, bilhassa mihne sonrası süreçte Hanbelîler ile Küllâbîler arasında tartışılmaya başlanmış olan⁵⁵ "Kur'an lafızlarının mahluk olup olmadığı" meselesidir. İbn Mende ile Ebu Nu'aym, bu tartışmayı devam ettirmiş, her iki âlim de kendi düşüncesinin Ahmed b. Hanbelî'nin

⁴⁹ İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 226.

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 14: 29.

⁵¹ İmam Eş'arî'nin vefat tarihiyle ilgili farklı birtakım tespitler için bk. Osman b. Abdurrahman Ebu Amr İbnü's-Salâh, *Ṭabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, thk. Muhyiddin Ali Necîb (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâm, 1992), 2: 605-606; Sübkî, *Ṭabakât*, 3: 352; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13: 260.

⁵² İbnü's-Salâh, *Ṭabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, 2: 604; Ebu Bekir b. Ahmed b. Muhammed Takiyyüddîn b. Şühbe, *Ṭabakâtu's-Şâfi'iyye*, thk. el-Hâfız Abdü'l-Âlim Hân (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1986), 1: 113-114; Abdülhamid, "Eş'arî", 445.

⁵³ Ebü'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd, *el-Muhtaşar fi aḥbâri'l-beşer* (Mısır: el-Matbaatu'l-Huseyniyye el-Mısıriyye, ts.), 2: 89; İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfteri*, 413.

⁵⁴ Bk. Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abülhalim b. Teymiyye, *Der'ü Teâruzi'l-'aql ve'n-nakl*, thk. Muhammed Râşid Sâlim (Suudi Arabistan: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1991), 1: 265-270; *Mecmû'atu'l-fetâvâ*, 12: 194-198, 209-211, 359-264; İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfteri*, 246-247.

⁵⁵ Ahmed Serinsu, "Kerâbîsi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 264-265; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 81; İğde, *Hanbelîliğin Teşekkülü*, 79-86.

görüşü olduğunu iddia etmiş,⁵⁶ Ebû Nu'aym İbn Mende'yi hulülle ve mushaftaki harf ve kelimelere iletişim aracının ötesinde kutsal bir anlam ve önem atfetmekle,⁵⁷ İbn Mende ise onu "Kur'an lafızlarının Allah'a aidiyetini inkâr eden" anlamında lafzilikle itham etmiştir.⁵⁸ Tartışma bununla da sınırlı kalmamış, iki mezhep mensupları arasında dedikodulara ve uzun süren olayların yaşanmasına yol açmıştır. Bir kısım Hanbelîler, Ebû Nu'aym'ın ders yaptığı camiye basarak orada ders yapmasına engel olmuşlardır. Ebû Nu'aym, devam eden olayların bazısından, canını bile zor kurtarmıştır. İsfahan'da kalması durumunda hayatının tehlikede olduğunu düşünmesi, şehri terk etmesine sebep olmuştur.⁵⁹

İlerleyen yıllarda Bağdat'ta yaşanan olayların sebebi ise haberî sıfatların tevili ile ilgili ihtilafıdır. Tartışmanın fitilini Hanbelî âlim Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066)⁶⁰ *İbtâlu te'vili's-şifât* adlı bir eser kaleme alması çekmiştir. Bazı alimler, eserin "Allah hakkında teccîmi vehmettirdiğini" düşünmüş ve Abbasî halifesi Kâdir Billah'a (ö. 422/1031) şikayette bulunmuştur. Ancak halifeye arz edilen eserin onun beğenisini kazanması, Eş'arîler ile Hanbelîler'in karşı karşıya gelmesine ve bazı olayların çıkmasına sebep olmuştur. Vezir Ali b. Müslime'nin devreye girip önde gelen alimlerin huzurunda "Kur'an, Allah'ın kelimidir. Sıfatlar

⁵⁶ Mushaftaki lafızların yazılmasının, okunmasının ve ezberlenmesinin mahluk olduğu konusunda Buhârî'nin benzer bir yaklaşımı için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahim b. Muğire el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, thk. Abdurrahman Amîre (Riyad: Dâru'l-meârifî's-Su'ûdiyye, ts.), 62, 107.

⁵⁷ Bu konuda Ebu Nuaym'a nispet edilen eserin ismi ihtilafıdır. İbn Teymiye, bir eserinde eserin adını *er-Red ale'l-Hurûfiyye ve'l-Hulûliyye* şeklinde verirken bir başka eserinde bu kitabın adını *er-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye* diye verir. Bk. İbn Teymiye, *Mecmû'atu'l-fetâvâ*, 12: 209-211, 359; *Der'ü Teârûzi'l-aql ve'n-naql*, 1: 268.

⁵⁸ Tartışmanın ayrıntıları konusunda bk. İbn Teymiye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, 12: 194-198, 364; *Der'ü Teârûzi'l-aql ve'n-naql*, 1: 265-270. Krş. Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfehânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 202.

⁵⁹ Bununla birlikte yaşadığı bu zorunlu göç olayı onun açısından hayırlı bir sonuç doğurmuştur. Çünkü aynı günlerde İsfahan'ı ele geçiren Gazneli Mahmud, bir süre sonra şehirden ayrıldığında İsfahanlılar'ın büyük olaylar çıkartıp tayin ettiği valiyi öldürmeleri üzerine geri dönmüş, bir cuma günü herkesin camide olduğu bir esnada camidekilerin çoğunu öldürmüştür. Yani bir süre önce Ebû Nu'aym'ın o camide ders yapmasının yasaklanmış olması, bir anlamda canının kurtulmasını sağlamıştır. (Bk. İbn Asâkir, *Tebynü kizbi'l-müfterî*, 246-247; Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998), 3: 196-197; *Siyer*, 17: 460, 462; Sübkî, *Tabakât*, 4: 21-22.)

⁶⁰ Tam adı Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ olan Ebu Ya'lâ, 380/990 senesinde Bağdat'ta doğmuş, 458/1066 senesinde ise yine Bağdat'ta vefat etmiştir. Bağdat'ta resmî birtakım görevlerde bulunmuş, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin yayılmasında büyük bir katkısı olmuştur. Ancak *Kitâbü's-Şifât* adlı eserinde açık bir şekilde teccîme hamledilebilecek ifadeler kullanmıştır. Bu sebeple Hanbelî mezhebine mensup bazı alimler tarafından da eleştirilmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 208-209. Ebû Ya'lâ'nın Hanbelî düşüncenin teşekkülündeki yeri konusunda kapsamlı değerlendirmeler için bk. İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 248-255.

da Kur'an'da nasıl geçiyorsa öyledir.” diyerek Hanbelî bir yaklaşım ortaya koyması, o dönem için iki grup arasındaki tartışmalara son vermiştir.⁶¹ Ancak 429/1038 yılında *İbtâlu te'vîli's-şifât*, yeniden alimler arasında tartışma konusu olmuş, bu sefer Bağdat'ın ilim ortamında zahit kişiliğiyle tanınan, vaktinin büyük bir kısmını ibadetle ve Kur'an okumakla geçiren, hadis rivayet eden, Bağdat halkı tarafından da çok sevilen⁶² Eş'arî âlim Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvînî (ö. 442/1051), eserin “Allah hakkında teccîmi vehmettirdiği” yönünde bir takım ithamlarda bulunmuştur.⁶³ Onun bu değerlendirmeleri de bazı sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır. Olay, “Eş'arîlerin kendi fikirlerini kitlesel düzeyde açık bir şekilde ifade etmeye başladığını gösteren ilk hadise olması bakımından önemlidir.”⁶⁴

Ebü Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066)⁶⁵ *İbtâlu te'vîli's-şifât* adlı eseri üzerinden yaşanan tartışmaların uzun yıllar devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 433/1042 yılında halife Kâim Biemrillah tarafından tekrar yayınlanan ve *Kâdiri İtikâdı (el-İ'tikâdu'l-Kâdiri)* diye bilinen meşhur bildiride daha başka birçok hususla birlikte “Allah'ın sıfatlarının künhüne kimsenin vâkif olamayacağı, başta kelam olmak üzere ona ait sıfatların mecaza hamledilemeyeceği, Cebrail'in duyduğu, Hz. Muhammed'e okuduğu, onun da ümmetine tilavet ettiği kelamının, Allah'ın kelamının bizzat kendisi olduğu, yaratılmışların tilavetinden dolayı yaratılmış olmayacağı, buna binaen onun herhangi bir şekilde mahluk olduğunu söyleyenin şayet tövbe etmezse kanı helal kâfir sayılacağı” net bir şekilde ortaya konur. Bunun yanında çeşitli mezheplere mensup dönemin önde gelen âlimlerinin bulunduğu bir ortamda okunan bildiri, enteresan bir şekilde ilk önce Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvînî'ye imzalatılır ve altına kendi el yazısıyla “Bu, Ehl-i Sünnet'in, tüm Müslümanların itikadı beyanıdır. Benim itikadım da budur. Bütün bunlara muhalefet eden, büyük bir günah işlemiş ve küfre düşmüştür.” yazdırılır.⁶⁶ Bildirinin ilk önce Kazvînî'ye imzalatılması, metnin içeriğinin öncelikle kendisine cevap mahiyetinde olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır.

⁶¹ Şemsuddîn Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyerü e'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 18: 90.

⁶² Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 30: 64-68; Sübkî, *Ṭabaḳât*, 5: 260-266.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7: 786.

⁶⁴ Bk. Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 116. Olayın daha kapsamlı bir değerlendirmesi için ayrıca bk. İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 250-252.

⁶⁵ Tam adı Ebü Ya'lâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ olan Ebu Ya'lâ, 380/990 senesinde Bağdat'ta doğmuş, 458/1066 senesinde ise yine Bağdat'ta vefat etmiştir. Bağdat'ta resmî birtakım görevlerde bulunmuş, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin yayılmasında büyük bir katkısı olmuştur. Ancak *Kitâbü's-Şifât* adlı eserinde açık bir şekilde teccîme hamledilebilecek ifadeler kullanmıştır. Bu sebeple Hanbelî mezhebine mensup bazı alimler tarafından da eleştirilmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 208-209. Ebü Ya'lâ'nın Hanbelî düşüncesinin teşekkülündeki yeri konusunda kapsamlı değerlendirmeler için bk. İğde, *Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 248-255.)

⁶⁶ İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanâbile*, 2: 198; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15: 279-280; Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 29: 322-324, 30: 457.

Şimdiye kadar zikredilen olaylar, toplumsal bir yönü bulunmakla birlikte belli Eş'arî alimlerin baskı altında tutulması şeklinde sınırlı bir etkiye sahiptir. Ne var ki 447/1055 yılında Bağdat'ta yaşanan olaylar, daha kitlesel mağduriyetlere yol açmıştır. Bu olaylar, 445/1053 yılından beri Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin isminin minberlerden lanetlenmesini emreden ve bunun yanında Eş'arî ulemayı hapseden ya da sürgüne tabi tutan⁶⁷ Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesini Büveyhî baskısından kurtarmak amacıyla Bağdat'a geldiği yıla denk gelmesi bakımından da dikkat çekicidir. Tartışma, fıkıh eksenli gözükmekle birlikte aslında kelam merkezli gerginliklerin fıkıh alanına taşınmasının bir neticesidir. Zira bu olaylarda Hanbelîler'e öncülük eden kişiler, *İbtâlu te'vîli's-sıfât* adlı eseri dolayısıyla Eş'arîler tarafından sık sık çeşitli ithamlara maruz kalan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) ile çağdaşı İbnü't-Temîmî⁶⁸ olmuştur. Bu iki âlim ve kendilerine tabi olan halk, Şâfiîler tarafından uygulanan "cemaatle namazda besmelenin açıktan söylenmesine, ezanın nağmeli okunmasına ve sabah namazında kunut dualarının okunmasına" karşı çıkmış ve halifeye müracaat ederek buna engel olunmasını istemişlerdir. Ancak istedikleri cevabı alamayınca Bâbu'ş-Şaîr Mescidi'ne gidip imamın besmeleyi açıktan okumasına engel olmuşlardır. Çıkan arbedede imam, bu yasağın Kur'an'da bir karşılığının olmadığını söyleyerek onlara tepki göstermiştir.⁶⁹ Bu olaylarda doğrudan müdahaleleri söz konusu olmasa da Abbâsî iktidarının desteğini arkasında hisseden Hanbelîler'in günlerce devam eden baskıları, itikatta Eş'arî olan Şâfiîler'in ciddî mağduriyetler yaşamasına ve onların isteklerini kabul etmek zorunda kalmalarına sebep olmuştur. Bunun yanında Şâfiî halk, Hanbelîler'den korktuğu için günlerce cuma namazına ve cemaatle namaza gidememiş, çarşı ve pazarlarda güvenli bir şekilde dolaşamamıştır.⁷⁰

Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki gergin ilişkilerin kurbanı, 451/1059 yılına gelindiğinde Eş'arî âlim Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) olmuştur. O, Abbâsî halifesinin veziri Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Müslime'nin bazı meseleleri kendisine danışacağı ölçüde yakınında bulunan bir âlimdi.⁷¹ 447/1055 yılında Şâfiî halkın maruz kaldığı sıkıntılı günlerde, vezir onu himaye etmiş, halifenin de izniyle onun Mansur Camii'nde hadis dersleri yapmasına imkân sağlamıştı. Ancak Fâtımî taraftarı Besâsîrî'nin 450/1059 yılında Bağdat'a girerek halifeyi makamından indirmesi ve İbnü'l-Müslime'yi öldürmesiyle Hatîb, Bağdat'taki en güçlü desteğini kaybetmiş

⁶⁷ Sübkî, *Ṭabaqât*, 3: 390-393; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 190; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 5: 54; M. Şerafuddin Yaltkaya, "Selçuklular Devrinde Mezhepler", sad. Ali Duman, *Hikmet Yurdu* 4 (2009): 179-180; Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı", 324; Sallâbî, *Devletü's-Salâciqa*, 80.

⁶⁸ Ebu Ya'lâ'nın çağdaşı olan Hanbelî âlim İbnü't-Temîmî, sıfatlar meselesindeki görüşleri dolayısıyla Ebu Ya'lâ'yı eleştirmiş ve onun hakkında "Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, Hanbelîler'e öyle bir pislik sürmüştür ki onu su bile yıkayamaz." demiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 208-209.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 130.

⁷⁰ Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 118-119; Laoust, *Ayrılkçı Görüşler*, 189-190.

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 129.

oldu.⁷² Bu tarihten itibaren özellikle *Târîhu Bağdat* isimli eserinde Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîler hakkında olumsuz birtakım imalarda bulunduğu⁷³ gerekçesiyle bazı Hanbelîler'in tacizlerine maruz kaldı. Hayatını tehlikede gören Hatîb, 451/1059 yılında Dimeşk'e gitti ve 462/1070 yılına kadar Bağdat'a dönemedi. Daha da önemlisi, bu sürgün yıllarında da ciddi sıkıntılar yaşadı. En başta Fâtımîler'in idaresi altındaki Dimeşk'te Ahmed b. Hanbel'in *Fezâilü's-şahâbe* adlı eserini okutması nedeniyle İsmâilî Şîîler'in ciddi baskılarına maruz kaldı ve öldürülmekten zor kurtuldu.⁷⁴ Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî'ye bakılırsa Hanbelîler'in Hatîb el-Bağdâdî'ye saldırımlarının arkasında, onun daha önceleri Hanbelî olması, ancak birtakım bidatlere bulaşınca Hanbelîler'in kendisine tepki göstermesi üzerine mezhep değiştirerek Eş'arîliği benimsemesi ve bununla da yetinmeyerek Hanbelîler'i karalamaya yönelik kasıtlı birtakım imalarda bulunması yatmaktadır.⁷⁵ Ne var ki kaynakların çoğunda onun çocukluğundan itibaren Şâfiî âlimlerinden fıkıh dersi aldığı belirtilmesi ve herhangi bir Hanbelî hocadan fıkıh okuduğunun kaydedilmemesi, kendisinin mezhep değiştirdiği iddiasını zayıflatmaktadır.⁷⁶ Bu durumda yaşadığı sıkıntılar, hocalarından Ebû Nu'aym el-İsfahânî de dâhil olmak üzere dönemindeki birçok ulemanın maruz kaldığı mezhep taassubunun bir neticesi olmalıdır.⁷⁷ Ayrıca vezir İbnü'l-Müslime ile arasının çok iyi olması ve hatta vezirin onun onaylamadığı hiçbir hadisin halka bildirilmesine müsaade etmemesi, bunun yanında Hanbelîler'in en önemli merkezlerinden Mansûr Camii'nde ders yapabilmek için halifeden izin almış olması⁷⁸ da bazı Hanbelîler'i rahatsız etmiş ve en sert şekilde tepki göstermelerine yol açmış olmalıdır.

3. EŞ'ARİLER'LE HANBELİLER ARASINDAKİ GERGİNLİKLERİN ZİRVE DÖNEMİ

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere V. (XI.) asrın ikinci yarısından itibaren Eş'arîlik, Nizâmülmülk'ün Selçuklu sultanı Alparslan'ın veziri olmasıyla (ö. 456/1064) birlikte o zamana kadarki en güçlü siyasal desteğine kavuşmuştur. Bu destek, sadece Selçuklu coğrafyası ile sınırlı kalmamış, başta Bağdat olmak üzere Selçuklular'ın vesayeti altındaki Abbasi hilafetinin yönetiminde bulunan birçok yerde de kendisini hissettirmiştir. Dahası Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki gergin ilişkiler, özellikle onun vezirliği döneminde zirveye ulaşmıştır. Eş'arî düşüncenin onun da desteğiyle her geçen gün güçlenmesi, bu desteğe güvenen bazı Eş'arî âlimlerin birtakım tacizkâr söylem ve tutumları, hemen her olayda Hanbelîler'in yanında yer

⁷² M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 455.

⁷³ Hatîb'in kasıtlı bir şekilde yaptığı iddia edilen imalar için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 16: 132-133.

⁷⁴ Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", 453-454.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 16: 132.

⁷⁶ Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", 455.

⁷⁷ Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", 455.

⁷⁸ Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", 453.

alan Kâim Biemrillah'ın 467/1074'te vefatı ve her şeye rağmen Hanbelîler'in bilhassa Bağdat'ın toplumsal hayatında hâlâ üstünlüğü muhafaza etmesi, bu dönemdeki olayların temel sebepleri arasında zikredilebilir.⁷⁹

Nizâmülmülk'ün vezir olmasından sonra kaynaklara yansıyan ilk olay, 461/1069 yılında Bağdat'ta yaşanmıştır. Hanbelî âlim İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî'nin (ö. 471/1079) aktardığına göre Eş'arî bir âlim, söz konusu tarihte Bağdat'taki Mansur Camii'nde ders verirken İmam Eş'arî'yi övmüş, bunun yanında Hanbelîler ve Ashâbu'l-Hadis hakkında birtakım imalarda bulunup onların Allah'ın sıfatlarını insanların sıfatlarına benzettiklerini ima etmiştir. Bunun üzerine bazı Hanbelîler, Mansur Camii'ni basıp onu ders yaptığı kürsüden indirmişler, kürsüyü parçalamışlar ve onun orada bir daha ders yapmasına müsaade etmemişlerdir.⁸⁰

Eş'arîler ile Hanbelîler arasında 469/1076 yılının Şevval ayında başlayıp etkileri 473/1081 yılına kadar devam eden olaylar ise çok daha geniş kapsamlıdır. Tarafların yanı sıra halifenin ve vezirlerin de müdahil olduğu hadiseler, iki mezhep mensupları arasındaki tartışmaların ölüm ile neticelendiği ilk olaylar olması itibarıyla de dikkat çekicidir. Çatışmaları tetikleyen olay, Eş'arî âlim Ebü'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr b. Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin (ö. 514/1120), bizzat Nizâmülmülk'ün emriyle⁸¹ Bağdat'a gelişi ve Nizâmiye Medresesi'nde insanlara vaaz etmeye başlaması olmuştur. O, buradaki derslerinde iki mezhep arasındaki kadîm tartışmalardan olan haberî sıfatlar meselesini gündeme getirmiş ve bu konudaki hâkim yaklaşımları nedeniyle Hanbelîler'i teccîme düşmekle itham etmiştir. Onun bu değerlendirmeleri, başta liderleri Ebû Cafer (ö. 470/1077) olmak üzere Hanbelîler'in tepkisini çekmiş, Ebû Cafer, bir grup taraftarıyla birlikte, Kuşeyrî'nin ders yaptığı caminin etrafını kuşatıp kendisine ve öğrencilerine saldırmıştır. Ebû Sa'd es-Sûfî ile şehirdeki Şâfiîler'in lideri konumunda olan Ebû İshak eş-Şîrâzî (476/1083) ise Kuşeyrî'nin yanında yer alıp kendisine destek olmaya çalışmıştır. İki taraf arasındaki taşlı ve sopalı çatışmada yaklaşık yirmi kişi vefat etmiş, onlarca kişi de yaralanmıştır. Eş'arîlerin kendisine karşı Nizâmülmülk'ü kıskırtmasından çekinen halife, tarafların toplanarak olaylara son verilmesini istemiş, Eş'arîler'den Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Sa'd es-Sûfî ve Ebû Nasr b. Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin, Hanbelîler'den ise Ebû Cafer Abdülhâlik b. Ebî Musâ el-Hâşîmî'nin (ö. 470/1077) hazır bulunduğu toplantıda Eş'arî âlimlerin uzlaşmacı tutumlarına rağmen Hanbelî âlim Ebû Cafer, "Eş'arîlerin eskiden muhtaç bir konumdayken kendilerine yönelik içlerindeki düşünceleri sakladıklarını, ancak Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün gücünü arkasına almalarından sonra kendilerine yönelik gerçek niyetlerini açığa vurduklarını" belirtmiş, bu noktada Kuşeyrî'nin "Diğer Eş'arîler gibi en azından münaflık yapımadığını ve gerçek niyetlerini açığa vurduğunu" söyleyerek "sırf bundan dolayı teşekkür etmek gerekirse kendisine teşekkür ederim" demiştir. Daha sonra

⁷⁹ Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 120-121.

⁸⁰ Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 120.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17: 190.

vezire dönüp “Hangi barıştan bahsediyorsun? Bunlar, bizim kâfir olduğumuzu iddia ediyor. Biz de bizim inandıklarımıza inanmayanların kâfir olduğunu söylüyoruz. İşte halife, Müslümanların sığınağıdır. Ataları Kâim ve Kâdir, itikatlarını insanlara tespit etmiş ve kendilerine divanlarda okunmuş, Horasanlılar ve hacılar, bu itikadı dünyanın dört bir yanına yaymıştır. Biz hâlâ, onların itikatları üzerineyiz.” demiştir.⁸²

Her türlü girişime rağmen benzer bir olay, 470/1078 yılında da yaşanmıştır. Bu olayda ise Nizamiyye'den çıkan el-İskenderânî isimli bir fakihin Hanbelileri tekfir eden konuşmalar yapması olayları tetiklemiş, çıkan çatışmada hasta yatağında yatmakta olan bir kişi de dâhil olmak üzere onlarca kişi ölmüş, Nizâmîye Medresesi ile çarşı pazarlar tahrip edilmiştir.⁸³

Sonuç alınamayan toplantıdan ve bazı Hanbelîler'in devam eden taciz edici söz ve eylemlerinden sonra çok sinirlenen Şîrâzî, bir ara Bağdat'ı terk etmeyi bile düşünmüş, ancak Nizâmülmülk'ten çekinen halifenin ricası üzerine bu kararından vazgeçirmiştir. Gitmekten vazgeçmesine rağmen o, yaşananları bir mektupla Nizâmülmülk'e bildirerek başta Ebû Cafer olmak üzere Hanbelîler'den şikayetçi olmuş ve kendisinden yardım talep etmiştir. Nizâmülmülk, 470/1077 yılı içinde halifenin veziri Fahruddevle İbn Cüheyri'ye yazdığı mektupta olaylara duyduğu kızgınlığı ve Hanbelîler'in Eş'arîler'e saldırmasından dolayı öfkesini belirtmiş, Hanbelîlerin Eş'arîlere yönelik tepkilerini “Ehl-i Sünnet'e yönelik mihne” olarak değerlendirmiş, Hanbelîler'in sayılarının çokluğuna dayanarak hiçbir dönemde olmadıkları kadar cesaretli hale geldiklerini söylemiş, tartışmaların devam etmesi halinde veziri kan dökmekle tehdit etmiş ve “Bu türden meselelerin tartışılması için inşâ ettiği medreseyle alakalı sözlere son verilmesini” istemiş, olaylara karışanların cezalandırılmasını ve bu arada Ebû Cafer'in tutuklanmasını talep etmiştir.⁸⁴ Nizâmülmülk'ten çekinen halife, olayları yatıştırmak için aynı zamanda amcasının oğlu olan Hanbelî âlim Ebû Cafer'i hilafet merkezinde, bir anlamda zorunlu ikamete tabi tutmuştur.⁸⁵ Ayrıca İbn Cüheyri, Hanbelîler'e yardım ettiği gerekçesiyle Nizâmülmülk'ün isteğiyle 471/1078 yılında görevden alınmıştır.⁸⁶ Diğer taraftan söz konusu olaylardan sonra Bağdat'ta vâizlerin vaaz etmeleri tamamen yasaklanmış, bu genel yasak, mezhepler ve kelama dair meselelere dalmamak şartıyla ancak 473/1081 yılında kaldırılmıştır.⁸⁷

Eş'arîler ile Hanbelîler arasında 471/1079 yılından beri sakin olan ilişkiler, Ebü'l-Kâsım el-Bekrî adında Eş'arî mezhebine mensup bir vaizin 475/1083 yılında Bağdat'a gelmesiyle

⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 16: 182-183; Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 121-124. Krş. Arıkan, “Selçuklular Devrinde Şia”, 60-61; “Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri,” 56-57.

⁸³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 16: 191; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 265; Arıkan, “Selçuklular Devrinde Şia”, 60-61; Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 128.

⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 16: 182-183; Sübkî, *Tabakât*, 4: 234-235. Krş. Arıkan, “Selçuklular Devrinde Şia”, 60-61.

⁸⁵ Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 124.

⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, 18: 319, 607-608; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 267-268.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam*, 16: 211.

birlikte yeniden gergin bir hâl almıştır. Nizâmülmülk'e yakınlığıyla bilinen Ebü'l-Kâsım el-Bekrî, bizzat onun tarafından Bağdat'a gönderilmiş, kendisine büyük miktarda maaş tayin edilmiş ve Eş'arîlik doğrultusunda kelam yapabilmesi için kendisine resmî izin verilmiş bir vaizdir. O, elindeki imkânları kullanarak Bağdat'ta rahat bir şekilde hareket etmiş, Nizâmiye Medresesi'ndeki derslerinin yanı sıra istediği her yerde ders halkası kurmasına müsaade edilmiştir. Bir keresinde Hanbelîler'in çoğunlukta olduğu Mansûr Camii'nde vaaz etmek istediğini belirtmiş, Hanbelîler'e karşı güvenliğin sağlanmasında güçlük çekileceği kendisine söylenmesine rağmen bu konuda ısrarcı olmuş, bunun üzerine büyük güvenlik önlemleri alınmak suretiyle bir cuma hutbesi okumasına izin verilmiştir. Ne var ki onun bu hutbesinde "Süleyman küfre düşmemiştir. Ancak şeytanlar küfre düşmüştür" (Bakara, 2/102). ayetine atıfta bulunarak Hanbelîler'i eleştirmesi ve "Ahmed b. Hanbel küfre düşmediği halde ashabı küfre düşmüştür." demesi, birtakım olayların çıkmasına sebep olmuş, ancak alınan güvenlik önlemleri sayesinde ciddi bir hadise yaşanmamıştır. Bununla birlikte şehirdeki Hanbelîler ile zaman zaman karşı karşıya gelmiş, onun taraftarlarıyla Hanbelîler arasında bazı tartışmalar yaşanmıştır. Bu tür olaylardan birisi, baş kadı Ebû Abdullah ed-Dâmiğânî'yi (ö. 478/1085) ziyaret etmek istediğinde yaşanmıştır. O, ziyaret amacıyla yola çıktığında Hanbelîler'in çoğunlukta olduğu bir muhitten geçerken yanındakilerle Hanbelî âlim Ebü'l-Hüseyin b. el-Ferrâ'nın taraftarları arasında karşılıklı hakaretleşmeler başlamıştır. Bekrî, ziyareti iptal edip geri dönmüş ve yaşananları Abbâsî veziri İbn Cühey'r'e nakletmiştir. Daha önce Hanbelîler'e yönelik destekleriyle bilinen ve 469/1077 yılındaki olaydan sonra Hanbelîler'e yardım ettiği gerekçesiyle Nizâmülmülk'ün isteğiyle görevden alınmış olan bu vezir, yine Nizâmülmülk'ün araya girmesiyle 472/1080 yılında vezirliğe tekrar atanmış bir kimsedir.⁸⁸ İbn Cühey'r, bu sebeple olmalı ki bu sefer Bekrî'den yana tavır takınmış ve adamlarını İbnü'l-Ferrâ'nın evine göndermiştir. Oraya giden görevliler, evi tahrip edip babası Ebû Ya'lâ'nın *Kitâbü's-Sıfât* adlı eserini alıp İbn Cühey'r'e getirmişlerdir. Bu eseri sürekli elinde bulunduran İbn Cühey'r, yanına gelen herkese bu eseri okumuş ve daha sonra "Böyle şeyler yazan bir kişiyi korumak ve şehirde barındırmak doğru mudur?" diye sormuştur.⁸⁹ Onun bu ifadeleri, daha önce desteklediği kişileri şimdi sert bir şekilde cezalandırıyor olmasının yarattığı zihinsel krizi aşmaya ve mantıksal planda kendisindeki tavır değişikliğini meşrulaştırmaya yönelik bir çabayı yansıtmaktadır. Eş'arî âlim Bekrî, bu olaylar nedeniyle cezalandırılmak ya da engellenmek bir tarafa divan tarafından "sünnetin sembolü (alemü's-sünne)" diye isimlendirilmiş, vefat edince de Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin yanına defnedilmiştir.⁹⁰ Aldığı lakaba ve İmam Eş'arî'nin yanına defnedilmesine bakılırsa söz ve davranışları, Eş'arî çevrelerde tasvip edilmeyen bir tavır yansıtmamaktadır. Ayrıca Eş'arîler'in Bağdat'ta Hanbelîler'e cesur bir şekilde saldırması, tekfirle itham edebilmesi, gelinen süreçte Bağdat'ta Hanbelîler'in güçlü bir siyasal destekten mahrum olduğunu, Eş'arîliğin ise bunun tam tersine güçlü bir desteğe kavuştuğunu ve bazı

⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, 18: 319, 607-608; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 267-268.

⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 224-225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 282.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 282.

Eş'arîlerin bu desteği suiistimal ettiğini göstermektedir. Öyle ki Abbasî halifesi bile, muhtemelen Nizâmülmülk'ten çekindiği için onun gönderdiği bir vaize büyük saygı göstermek ve her istediğini yerine getirmek durumunda kalmış, toplumsal huzuru bozan davranışlarına ses çıkartamamıştır. Anlaşılmaktadır ki "hilafet merkezinde, halife Kâdir Billah'tan (ö. 381/991-422/1031) beri devam eden ve 469/1077 yılında Kuşeyrî'nin maruz kaldığı sıkıntılı günlerde sürmekte olan Hanbelî nüfuzu kırılmıştır."⁹¹

Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki huzursuzluk, özellikle Nizâmülmülk'ün 485/1092 yılında vefatından sonra büyük oranda yatışmış, yaklaşık bir asır gibi uzun bir süre ciddi bir olay yaşanmamıştır. Bununla birlikte karşılıklı olumsuz ilişkiler, hakaretler, alaya almalar ve küçük çaplı sürtüşmeler şeklinde bir süre daha devam etmiştir. Bu kapsamdaki örneklerden bir tanesinde Eş'arî âlim Ebü'l-Meâlî Mansûr el-Cîlî (ö. 495/1100), Bağdat'ta çoğunlukla Hanbelîler'in yaşadığı Bâbu'l-Ezc semtinde kadılık yaparken onlarla ilgili duygularını onlara alaya alarak göstermiştir. Mesela kayıp eşini arayan bir adama "Bâbu'l-Ezc'e gir ve dilediğin kimseyi al." demiştir. Yine bir başka seferinde bir arkadaşına şöyle demiştir: "Şayet bir kişi, hiçbir insanın yüzüne bakmayacağına dair yemin etse ve Bâbu'l-Ezc halkının yüzüne baksa, yeminini bozmuş olmaz." Kendisine ise şöyle cevap verilmiştir: "Kırk gün bir topluluk ile bir arada yaşayan birisi, onlara benzer." Bütün bu sebeplerle onun ölümü, insanlar arasında büyük sevinç yaratmıştır.⁹² Bu tür durumların, toplumsal etkileri itibariyle önemsiz gibi gözükse de hisler üzerinde bıraktığı izler itibariyle mezhep mensupları arasında derin duygusal kopuşlara yol açtığı ve ilerleyen dönemlerdeki muhtemel çatışma ortamları için uygun zemini hazırladığında kuşku yoktur.

Bu dönemdeki küçük çaplı gerginliklerden birisi de 495/1101 yılında yaşanmıştır. Bağdat'a hangi vesileyle geldiği konusunda bir malumat olmamakla birlikte İsa b. Abdullah el-Gaznevî eş-Şâfiî, söz konusu tarihte Bağdat'a gelmiş ve bir seneden daha fazla burada kalmıştır. Gaznevî'nin Bağdat'ta bulunduğu süre boyunca Eş'arîler ile Hanbelîler arasında birtakım hadiseler yaşanmıştır. Bunlardan birinde Gaznevî, Mansûr Camii'nde vaaz etmiş, kendisinin Şâfiî olduğunu açıklamış, konuşmasının içeriği belirtilmemekle birlikte bazılarının kendisine meyletmesi, bazılarının da itirazlarda bulunması üzerine caminin içinde bir münakaşa meydana gelmiş, ancak olaylar çok fazla büyümeden sona ermiştir.⁹³ Bir başka olayda ise Şâfiî âlim Ebû Sa'd es-Sûffî'yi ziyarete giden Gaznevî, evine geri dönerken yolda Hanbelîler tarafından taşlanmış, yardımına koşan taraftarlarının etrafını kuşatmasıyla kurtulabilmiştir.⁹⁴

Kaynaklarda nakledilen birtakım bilgilere bakılırsa iki mezhep mensupları arasındaki olumsuz ilişkiler, bazen birbirini zehirleme gibi suikast türü olaylara bile sebep olmuştur. Bu

⁹¹ Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 130-131.

⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12: 197; Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 132-133.

⁹³ Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 131.

⁹⁴ Allâl, *Şafahâtun min târîhi Ehli's-Sünne*, 131-132.

kapsamda zikredilen bir olaya göre İmam Gazalî'nin öğrencisi Muhammed b. Yahya'dan fıkıh okumuş olan Şâfiî fakih ve Eş'arî mütekellim Muhammed b. Muhammed Ebü'l-Muzaffer el-Bûrî, 567/1172 senesinde vefat etmiştir. Bu şahıs, Bağdat'a geldiğinde Hanbelîler'in görüşleri aleyhinde birtakım görüşler serdetmiştir.⁹⁵ Zaman içerisinde takipçileri çoğalan Bûrî'nin yakalandığı bir ishal rahatsızlığı sebebiyle ölmesi, aynı sene içinde taraftarlarından bir grup insanın daha vefatı, bazı Hanbelîler'in kendilerine ikram ettiği bir tatlıya bağlanmış ve bu tatlıdan yiyen herkesin öldüğü söylenmiştir.⁹⁶ Ancak Eş'arî âlim ile taraftarlarının Hanbelîlerce zehirlendiğine dair kayıtlar, sadece bir iddiadan ibaret olup bu iddiayı doğrulayan kesin bir delil bulunmamaktadır.

Bahsettiğimiz olaylarda Eş'arî âlimlerin merkezde yer aldığı ve gerek yaptıkları vaazlarla gerekse verdikleri derslerde karşı tarafı kışkırtıcı bir rol oynadığında kuşku bulunmamaktadır. Bununla birlikte Hanbelîler açısından sapkınlık olarak nitelenen bir düşünce biçiminin gün geçtikçe güçlenmesinin ve rakip bir konuma gelmesinin etkisi de yadsınamaz. Hanbelî âlim Ebû Cafer'in yukarıda zikrettiğimiz ifadeleri, açık bir şekilde bu rahatsızlığı dile getirmektedir. İbn Asâkir (ö. 571/1176) gibi bazı Eş'arî âlimler ile İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) gibi tarihçiler de bu duruma dikkat çekmiş ve yukarıdaki olayları kaydederken sebep olarak daha çok Eş'arîlerin şehirde güçlenmesini ve Hanbelîler'in buna tepki göstermesini zikretmişlerdir.⁹⁷ Dolayısıyla bu çatışmaları, "gerek Eş'arîler'in, gerekse Hanbelîler'in birbirlerine karşı içlerinde gizledikleri kin ve düşmanlığın yansımaları" olarak değerlendirmek⁹⁸ ve meseleyi mezhebî karşıtlığa indirgemek doğru değildir. Gerçi ihtilafların çatışmaya dönüşme potansiyeli, göz ardı edilemeyecek bir husustur. Özellikle gruplar, kendi yaklaşımını tek doğru, muhalifininkini ise bâtil ve sapkın gördüğü sürece bu tür yaklaşımlar, diğer siyasal ve sosyal gelişmelerin de etkisiyle potansiyel çatışmanın meşruiyet zeminini teşkil edecektir. Belli bir noktadan sonra ise olumsuz söylem ile çatışma arasındaki diyalektik ilişki, kaçınılmaz bir hâl alacaktır. Ancak buradaki durumu, mezhepsel kabullerin yol açtığı kin ve düşmanlıkla birlikte muhalif bir mezhebin yükselişinden duyulan rahatsızlık üzerinden yorumlamak daha makul gözükmektedir. Ayrıca "siyasal desteği arkasına alan Eş'arîler'in en yakın muhalifini sindirme yoluyla sosyal tabanını sağlamlaştırma gayreti içerisine girmesi" de söz konusu olayları etkileyen üçüncü bir faktör olarak mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9: 370; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12: 334.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9: 370-371.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 261-262; İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfterî*, 313, 314. Eş'arî tabakât yazarı Takiyyüddîn es-Sübkî, olayların sebebi olarak birtakım Hanbelîler'in Ebü'l-Hasan el-Eş'arî hakkında hakaretvârî şeyler söylemelerini zikreder ve gerek Ahmed b. Hanbel'in gerekse Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet'in iki imamı olduğunun şuurunda olan Şirazî gib bazı Eş'arîlerin buna tepki gösterdiklerini belirtir. Bk. Sübkî, *Tabakât*, 4: 235-236.

⁹⁸ Bk. Allâl, *Şafahâtun min târihi Ehli's-Sünne*, 128.

4. EŞ'ARİLER'LE HANBELİLER ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN YENİDEN ALEVLENMESİ

Eş'ariler ile Hanbeliler arasında yaklaşık bir asırdır dingin bir seyir izleyen ilişkiler, VI. (XII.) asrın ortalarına gelindiğinde Eyyûbîler'in idaresi altındaki Mısır, Şam ve Yemen bölgelerinde yeniden gergin bir hâl almaya başlamıştır. Bunun yanında Harzemşahlılar'ın yönetiminde bulunan Merv gibi birtakım Horasan şehirlerinde de benzer bazı olaylar meydana gelmiştir. Bununla birlikte geçmişteki bazı olayların aksine hiçbir zaman kitlesel bir hâl almamış, sadece ilim ehli bazı kişilerin ciddi birtakım sıkıntılar yaşamasıyla sınırlı kalmıştır. Üstelik baskı altında tutulan ve mağdur edilen kişiler, geçmiş dönemlerin aksine çoğunlukla Hanbelî âlimler olmuştur.

Kronolojik bakımdan iki mezhep mensupları arasında Eyyûbîler döneminde meydana gelen olayların ilki, Yemen'de cereyan etmiştir. Selaheddin-i Eyyûbî'nin Eş'arîliği ilk defa buraya taşınması ve bölgedeki Şâfiîler'in kâhîr ekseriyetinin itikâdî meselelerde Hanbelîlikten ayrılıp Eş'arîliği kabul etmesi, olayların fitilini ateşlemiştir. Gerçi çok ciddi boyutlara ulaşan toplumsal huzursuzlukların yaşandığına dair kayıtlar bulunmamaktadır. Bununla birlikte sembolik anlam taşıyan birtakım hadiseler, iki mezhep mensupları arasındaki gerginliklere işaret etmesi bakımından önemlidir. Bu kapsamdaki olaylardan birisinde bölgedeki büyük Şâfiî âlimlerden biri olan, ancak Eş'arî düşüncenin bölgede yayılmaya başlamasından sonra da Hanbelî fikirleri savunmaya devam eden Yahyâ b. Ebü'l-Hayr el-İmrânî (558/1163), Ebû Tayyib olarak bilinen oğlu Tâhir'i (ö. 587/1189), birtakım meselelerde Eş'arîliği benimsediği için, aynı şekilde oğlu Tâhir de babasını Hanbelî fikirlere sahip olduğu için tekfir etmiştir.⁹⁹ İki mezhep mensuplarının toplumsal hayatta rakip bir konuma gelmiş olmasının ve birisinin gelişiminin diğeri aleyhine bir seyir izlemesinin karşılıklı ilişkilerin gergin bir hal almasının ana sebeplerinden birisi olduğunda kuşku yoktur. Bununla birlikte taraflar arasındaki tartışmanın görünür sebebi, iki mezhep arasındaki kadim ihtilaflardan birisi olan *Kur'an lafızlarının mahluk olup olmadığı* meselesidir. Hanbelî âlim İmrânî, bu dönemde kaleme aldığı *Kitâbü'l-İntişâr* adlı eserinde, Eş'arîlerin “Duyulan ve tilavet edilen Kur'an mahluktur.” diyerek bu konuda Mutezile ile hemfikir olduklarını belirtir ve Kur'an'ın “dil ile tilavet edilen, kulak ile duyulan, zihin ile akledilen, kalplerde ezberlenen, Mushaflarda yazılı olan Arapça ayetler ve sureler olduğunu, buna muhalif bir şey söyleyenlerin küfre düştüğünü” belirtir. Bu bağlamda Eş'arîler için ayrı bir fasıl açarak onların Kur'an'ın mahluk olmadığını söylemelerine ve bu konuda Mutezile'yi reddettiklerini ifade etmelerine rağmen “bu tutumlarının ancak bir kelime oyunundan ibaret olduğunu” söyler ve yaptığı uzun açıklamalarla Eş'arîler hakkında Cehmî ve benzeri nitelermelerde bulunur.¹⁰⁰

⁹⁹ Toru, “Yemenî'nin Akâidü's-Selâse Adlı Eseri”, 16-18. Eymen Fuad, Tâhir'in babasının vefatından sonra tövbe ettiğini ve mezhep değiştirdiğini belirtir. Bk. Seyyid, *Târîhu'l-mezâhib*, 75-77.

¹⁰⁰ Yahyâ b. Ebü'l-Hayr el-İmrânî el-Yemânî, *el-İntişâr fi'r-red ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-eşrâr*, thk. Suûd b. Abdulaziz el-Halef (Suudi Arabistan: Edvâu's-selef, 1998), 2: 544, 554-571.

Aynı dönemde Eyyûbî yönetimindeki bölgelerde yaşanan olayların bir diğeri Mısır'da meydana gelmiştir. Olayları başlatan süreç, Eş'arî âlim Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed Şihâbü'd-Dîn Ebû'l-Feth et-Tûsî'nin (ö. 596/1200), Nişabur'da İmam Gazâlî'nin öğrencisi Muhammed b. Yahyâ'dan¹⁰¹ hadis ve fıkıh eğitimi aldıktan sonra ilk önce Bağdat'a, daha sonra da Mısır'a gelmesi olmuştur. Tûsî, Mısır'da büyük bir ilgi görmüş gerek halkın gerekse önde gelen kişilerin kabulüne mazhar olmuş, ulemeden bile çok sayıda kişi onun derslerine katılmıştır. Selahattin Eyyûbî'nin yeğenlerinden Takıyyüddîn Ömer Bin Şâhinşâh (ö. 587/1191) da onun adına *Menâzilü'l-İzz* diye bilinen bir medrese inşa ettirmiştir. Gördüğü itibar ve siyasi destek öyle yüksek boyutlara ulaşmıştır ki bir bayram günü sultanın görevlisi, herkesin bulunduğu bir meydanda kendisini "âlimlerin sultanı" diye takdim etmiştir. Mısır'daki ilmi faaliyetleri kapsamında bir taraftan medresede dersler verirken, diğer taraftan camilerde vaazlar etmiş, özellikle Eş'arî düşüncenin şehirde güçlenmesinde önemli bir yeri olmuştur.¹⁰² Kaynaklarda sebebi açıklanmamakla birlikte muhtemelen Eş'arî fikirleri savunduğu, Mısır'da Eş'arî düşünceyi canlandırdığı, bunun yanında ihtilafı meselelerde Hanbelîler'i eleştirdiği için onlar ile arasında bir takım olaylar meydana gelmiştir.¹⁰³ Selâhaddîn el-Eyyûbî'nin oğlu Melikü'l-Azîz'in, 595/1199 yılında Hanbelîler'i Mısır'dan tamamen çıkartma ve kardeşlerini de yönettikleri bölgelerde aynı siyaseti takip etmeye zorlama şeklindeki kararının¹⁰⁴ arkasında da Ebû'l-Feth et-Tûsî olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁵

Bu dönemde Hanbelî âlim Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Cemmâîlî'nin (ö. 600/1203) yaşadıkları, bize Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki gerginliklerin sadece Mısır bölgesiyle de sınırlı olmadığını, Horasan bölgesinde de benzer olayların yaşanmaya devam ettiğini göstermesi bakımından kayda değerdir. 541/1147 yılında Filistin'de doğan Ebû Muhammed el-Cemmâîlî, o dönemde Filistin'in Haçlılar'ın istilâsı altında bulunması nedeniyle ailesi ve akrabaları ile birlikte Cemmâîl'den Dimeşk'e göç etmiştir. İlk eğitimini burada aldıktan sonra ilim için seyahat etmeye başlamış, bu kapsamda ilk önce 560/1165 senesinde Bağdat'a gelmiştir. Burada dört sene kaldıktan sonra devam eden seyahatlerinin neticesinde yolu İsfahan'a düşmüştür.¹⁰⁶ İsfahan, o dönem itibarıyla Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin yaygın olduğu bir şehirdir.¹⁰⁷ Onun burada Ebû Nu'aym el-İsfehânî'nin

¹⁰¹ Hicrî 567 yılında Mısır'da Hanbelîler ile ciddi tartışmalara sebep olan Ebû'l-Muzaffer el-Bûrî de Muhammed b. Yahyâ'nın öğrencisidir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9: 370; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12: 334.

¹⁰² Bk. Sübkî, *Tabakât*, 6: 396-400; İbn Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, 2: 43.

¹⁰³ İbn Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, 2: 43.

¹⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 25.

¹⁰⁵ Kalaycı, *Eşarîlik-Maturîdîlik İlişkisi*, 174-175.

¹⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 47; M. Yaşar Kandemir, "Cemmâîlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 338.

¹⁰⁷ IV/X. asrın ortalarına kadar Hanbelî düşüncenin baskın olduğu İsfahan'da, bu yüzyılın sonlarından itibaren Şâfiîlik ve Eş'arîlik çoğalmış ve onların yerini almıştır. V. asrın ortalarına gelindiğinde ise

Esmâu's-şahâbe adlı eseri ile tanışması ve eseri inceledikten sonra kitaptaki mekanların yüz doksan tanesinin hatalı olduğunu söylemesi, büyük bir tartışma yaratmıştır. Onun sadece ilmî bir mahiyet taşıyan ve ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilebilecek eleştirileri, başta Şâfîliği bir aile mezhebi olarak benimseyen ve Selçuklu sultanlarından Mesud (ö. 552/1157) zamanında büyük baskılara maruz kalmış olan¹⁰⁸ Hucendîoğulları olmak üzere bütün Eş'arîlerin büyük tepkisini çekmiştir. Hucendîoğullarının kendisine yönelik baskıları nedeniyle canından endişe eden Cemmâîlî, gizli bir şekilde İsfahan'ı terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁹ Çok kısa bir süre önce mezhebî tercihleri dolayısıyla büyük sıkıntılara maruz kalmış olan Eş'arî Hucendîoğullarının Sünnî bir başka mezhep mensubunu, birtakım eleştirileri dolayısıyla benzer bir sıkıntıya maruz bırakmış olmaları gerçekten anlaşılması güç bir tavrıdır. Bu tavrı mezhep taassubundan ve şehirdeki gergin atmosferin yarattığı ruh halinden başka bir sebeple açıklamak mümkün gözükmemektedir.

Cemmâîlî'nin yaşadığı sıkıntılar, İsfahan ile de sınırlı kalmamıştır. İsfahan'dan ayrıldıktan sonra ilk önce Musul'a, oradan da Dimeşk'e geçen Cemmâîlî, burada Emeviye Camii'ndeki Hanbelîler'e mahsus bölümde her cuma namazından sonra hadis dersleri vermeye başlamış, dersleri büyük bir ilgi görmüştür. Ancak derslerinde "Allah'ın arşa istiva etmesi, dünya semasına inmesi, mushaftaki harf ve seslerin mahiyeti" konularına girmesi, Kadî İbnü'z-Zekî ve hatip Ziyâuddin ed-Devlâi gibi birtakım Şâfîî-Eş'arî ulemanın tepkisini çekmiştir.¹¹⁰ İdârî görevleri de bulunan bu âlimlerin onun ders düzenini bozmaya yönelik bazı tacizkâr girişimleri, Cemmâîlî'nin ders saatini değiştirmesine ve derslerine ikinci vaktinde devam etmesine sebep olmuştur. Ancak onun bu tedbiri de yaşadığı baskıdan kurtulmasına yetmemiştir. Zira Eş'arî âlimler, kendisini bu sefer de Dimeşk emirine şikâyet etmişlerdir. Emir, onlar ile Cemmâîlî arasında, 595/1199 senesinde bir tartışma meclisi tertip edip fikirlerini tartışmalarını istemiştir. Allah'ın aşkınlığı ve dünya semasına nüzülü, Kur'an'daki harf ve seslerin mahluk olup olmadığı gibi ihtilafli meseleler etrafında dönen tartışmalarda, Cemmâîlî'nin Hanbelî fikirleri savunma hususunda ısrar etmesi, Eş'arî âlimlerin ağır ithamlarına maruz kalmasına sebep olmuştur. Dahası Dimeşk emiri de Eş'arî ulemadan yana tavır takınıp ona "Bütün bunlar hep dalâlet üzere ve bir tek sen hak üzeresin öyle mi?" diye çikışmıştır. Her şeye rağmen Cemmâîlî'nin fikirlerinde direktmesi üzerine emir, ona üç gün

şehirden Hanefîlik de çoğalmış ve hatta Şâfîîler ile Hanefîler arasında birbirlerinin mahallelerini yakıp yıkmaya varan olaylar yaşanmaya başlanmıştır. Bk. Alessandro Bausânî, "Selçuklular Döneminde Din", çev. Ali Ertuğrul, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2007): 444; Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 498.

¹⁰⁸ Bk. Kalaycı, *Eşarîlik-Mâturidîlik İlişkisi*, 149-150; Ümüt Toru, *Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmîyye Algısı* (Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2017), 121-122.

¹⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 47; Kandemir, "Cemmâîlî", 338.

¹¹⁰ Zehebî, buradaki derslerinde Cemmâîlî'nin ayet ve sahih hadislerden yola çıkarak teşbihe ve tatile düşmeden yorumlar yaptığını ifade etmektedir. Bk. Zehebî, *Siyer*, 22: 51.

içinde şehri terk etmesini emretmiştir. Bunun yanında camide Hanbeliler'in hutbe okuduğu minber tahrip edilip Hanbelî mihrabında öğle namazı kılınması yasaklanmış, içinde kitap ve benzeri şeyler bulunan sandık ve dolaplar dışarı atılmış, çok sayıda kişi de şiddetli bir şekilde dövülmüştür. Dimeşk'ten ayrılan Cemmâilî, ilk önce Ba'lebek'e, daha sonra da Kahire'ye gitmiştir. Orada bir grup muhaddis tarafından himaye edilen Cemmâilî, hadis dersleri vermeye başlamıştır. Ancak bu sefer de Mısır'daki Şâfiî fukahadan bir kısmı onun Mücessime taraftarı olduğunu ve halkın inancına zarar verdiğini iddia edip öldürülmesine fetva vermiştir. Bu hususta vezir Safiyyüddîn b. Şükr'e yapılan şikayet üzerine vezir, onun Mağrib'e sürülmesini emretmiştir. Ancak o, karar kendisine ulaşmadan önce 600/1203 yılının Rebûlevvel ayında, elli yedi yaşındayken vefat etmiştir.¹¹¹

Eş'ariler ile Hanbeliler arasındaki VI. (XII.) asırda kaynaklara geçen son olay ise Horasan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Merv'de yaşanmıştır. Harzemşah sultanlarından Alâeddin Tekiş'in (567/1172-596/1200) veziri olan Nizâmülmülk Mesud b. Ali (ö. 596/1200), Şâfiî mezhebine mensuptur. Bu vezir, Merv'de Hanefî Câmii'nin tam karşısında Şâfiî mezhebine mensup olanlar için bir camii yaptırmıştır. Ne var ki Hanbeliler'in bölgedeki lideri konumunda olan şeyhülislam, Hanbelilik adına mutaassıp bir tavır takınarak büyük bir kalabalık toplamış ve bu camiye yaktırmıştır. Vezirine karşı büyük bir saygısı olan Tekiş, şeyhülislamın bu davranışına çok kızmış, onu ve bu işe girişenleri yüklü bir miktarda para cezasına çarptırmıştır. Daha sonra Nizâmülmülk Mesud b. Ali, Havarizm'de büyük bir medrese ve cami yaptırmış, zengin bir de kütüphane oluşturmuştur. Bir süre sonra da kendilerine karşı büyük bir mücadele yürüttüğü İsmâilî dâîler tarafından öldürülmüştür.¹¹²

SONUÇ

Eş'arılık, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılması ve vefatından sonra isminin, talebeleri arasında bir mezhep kurucusu olarak anılmaya başlamasıyla ortaya çıkmış bir mezheptir. İlk önce Selçuklu vezirlerinden Nizâmülmülk'ün, daha sonra da Eyyûbî sultanlarının desteğiyle kısa bir süre zarfında adından çokça zikredilen Sünnî mezheplerden birisi olmuştur. İslam dünyasındaki yayılımı, ilk önce Horasan coğrafyasına, daha sonra da Mısır, Şam ve Mağrip gibi Batı şehirlerine doğru olmuş ve çoğunlukla Ashâbu'l-Hadis düşüncesine sahip Müslümanlar tarafından benimsenmiştir. "Gruplar arasında rekabetin bulunduğu durumlarda çatışmanın kaçınılmaz olduğu" yönündeki sosyolojik ilke gereğince farklılığının hissedildiği ilk günlerden itibaren Hanbeliler ile karşı karşıya gelinmiş ve iki mezhep mensupları arasında hem fikrî hem de fiilî bazı kavgalar yaşanmıştır. İki mezhep mensupları arasında V. (XI.) ve VI. (XII.) asırlarda yaşanan ve zaman zaman çatışmaya dönüşen olayların ana sebebi, aralarındaki kadim ihtilaflardan olan *Kur'an lafızlarının mahluk olup olmadığı* ve *Allah'ın haberi sıfatlarının tevîl edilip edilmeyeceği* meseleleridir. Ne var ki iki taraf

¹¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13: 26, 47; Kandemir, "Cemmâilî", 338-339.

¹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10: 172.

arasındaki yaşananları, sadece fikrîsel ihtilaflara indirgeyerek açıklamak mümkün gözükmemektedir. Bu ihtilafların, yaşanan olayların kognitif zeminini teşkil ettiğinde kuşku bulunmamakla birlikte ilişkilerin gergin bir seyir izlemesinde hiç kuşkusuz bir dizi siyasal ve sosyal gelişmenin de rolü bulunmaktadır.

Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki ilişkileri etkileyen hususların başında hiç kuşkusuz siyasal gelişmeler yer almaktadır. Zira arkasında siyasal destek hisseden ya da toplumsal bakımdan baskın bir konumda olan taraf, muhalifine yönelik daha saldırgan bir tutum içine girmiştir. Araştırmamıza temel teşkil eden iki asırlık dönemde Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki gerginliklerin siyaset ile ilişkisine baktığımızda üç önemli kırılma noktası yaşandığını görmekteyiz. Birinci süreç mihne olaylarında büyük kahramanlıklar gösteren Hanbelîler'in Abbâsî halifeleri ve vezirleri tarafından korunup kollandığı ve V. (XI.) asrın ilk yarısına kadar devam eden zaman dilimini içermektedir. Halifeler bu dönemde genel olarak Hanbelîler'i desteklemekle birlikte onlara olan destekleri sınırsız bir destek olmamıştır. Meselâ Râzî Billâh, Berbehârî gibi bazı Hanbelîler'in taşkın hareketleri karşısında onları tehdit eden fermanlar yayınlatabilmiştir. Bunun yanında özellikle son bir asırlık süreçte, halifelerin Büveyhîler'in vesayeti altında hareket etmek zorunda kalması da Hanbelîliğe ancak sınırlı bir ölçüde destek sunabilmelerine yol açmıştır. Eş'arîlik, bu dönemde teşekkülünü daha yeni tamamlamış olan ve sosyo-kültürel hayatta farklılığı yeni yeni hissedilmeye başlanan bir fırka konumundadır. Dolayısıyla Hanbelîler, bir taraftan Büveyhîler'den ciddi destek gören İmâmiyye Şîası ile diğer taraftan başta İmam Eş'arî olmak üzere Eş'arîler ile mücadele etmek zorunda kalmış, sapkın olarak gördüğü din anlayışlarının yükselişine bir tepki olarak her iki mezhep mensuplarına karşı sert, tavizsiz ve zaman zaman saldırgan bir tavır içerisinde olmuştur. Bu dönemdeki hadiselerde Eş'arîler, daha çok mezhebi farklılaşmalarına dinsel bir meşruiyet sağlamak amacıyla, Hanbelîler ise mezhebi hassasiyetleri ve arkalarındaki siyasal desteğin verdiği özgüvenle hareket etmişlerdir. İmâmiyye ile olan olayları bir kenara bırakırsak bu dönemde Eş'arî âlim Kazvî'nin yaşadıkları, en dikkat çekici hadiselerden bir tanesidir. Siyasal birtakım amaçlar da gözeterek Hanbelîler'in yanında yer alan ve Hanbelî görüşlerin dışına çıkılmasının idam sebebi sayılacağını ifade edecek kadar radikal bir tutum takınan halife, bir anlamda muhalif her türlü görüşü susturmuştur. Söz konusu siyasal atmosferden cesaret almış olmaları ki Hanbelîler, bazı zamanlarda dîvâna müracaat ederek bir takım fikhî kabullerinin Şâfiî ve Eş'arî halka dayatılmasını talep edebilmişlerdir.

Siyaset ile ilişkileri bakımından Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki ilişkileri etkileyen ikinci süreç, V. (XI.) asrın ikinci yarısından itibaren siyasal gelişmelerin Eş'arîliğin lehine bir seyir izlediği, Hanbelîler'inse siyasi nüfuzunu iyice kaybetmeye başladığı zaman dilimidir. Bu süreç, aynı zamanda Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki ilişkinin daha çatışmacı bir sürece girmesini de beraberinde getirmiştir. Öyle ki Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki çatışmaların en yoğun yaşandığı zaman dilimi, bu döneme denk gelmektedir. Nizâmülmülk'ün vezir olması ve Eş'arîler'e büyük destek sunması, bunun en önemli sebebidir. Bağdat özelinde yaşanan olayların, Nizâmülmülk'ün vefatından sonra büyük oranda sona ermiş olması, karşılıklı ilişkilerde onun etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu dönemde Eş'arî ulemanın,

zamanının en görkemli ilim meclisi olan Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ve Bağdat'ın en merkezî camilerinde açıktan Eş'arî fikirleri savunması, üstelik bazı Eş'arî âlimlerin elde ettiği ilk özgürlük ortamında ihtilafli meseleleri ilmî eleştirilerin dışına çıkartıp hakaret boyutlarına taşınması ve Hanbelîler hakkında teşbih, tecsim ve benzeri ithamlarda bulunması, bunun da ötesinde zaman zaman onları küfre düşmekle itham etmesi, Hanbelîler ile çatışmaları beraberinde getirmiştir. Onların, toplumsal hayatta baskın bir yere sahip olan Hanbelîlik karşısındaki meşruiyet arayışları, arkalarındaki siyasal desteğin etkisiyle fikirlerini hem daha açık bir şekilde ifade etmelerine hem de yaftalayıcı isimlendirmeler ve aşırı birtakım din anlayışlarıyla ilişkilendirmeler gibi muhalifini baskı altına almaya dönük daha sert bir üslup takınmalarına yol açmıştır. Hanbelîler, Eş'arîler'in yönelttiği söz konusu eleştiri ve ithamları, kendilerine yönelik bir hakaret ve toplumsal varlıkları için bir saldırı olarak algılamış ve bu algı onları, bazı olaylarda şiddete başvurmaya sevk etmiştir. Diğer taraftan bu dönemde bazı Abbâsî yöneticilerinin Nizâmülmülk'ten çekindikleri için Eş'arî âlimlerin taleplerini kabul etmek ve Hanbelîler'i baskı altında tutmak zorunda kalmaları da Hanbelîler'in "olumsuz" olarak algıladıkları gelişmelere doğrudan kendilerinin müdahale etmeleri gerektiği gibi bir anlayışa sürüklenmelerine ve daha saldırgan bir tavır takınmalarına yol açmış gözükmektedir. Bu tarihsel arka plan ve bunun yarattığı sosyal psikolojik durum dikkate alınmadığında Eş'arîler'in daha çok kışkırtıcı, Hanbelîler'in ise saldırgan bir karaktere sahip olduğu gibi yanlış bir anlama biçimi ortaya çıkmaktadır.

Müteakip üçüncü dönem, Eş'arî düşüncenin siyasal bakımdan desteklenmeye devam edildiği Eyyübîler devridir. Bilhassa ilk dönemlerde Eyyübîler'in Eş'arîler'e olan desteği, Hanbelîler'in Dimeşk ve Mısır gibi şehirlerde ciddi mağduriyetler yaşamalarına yol açmıştır. Yaşanan bazı olaylarda sultan, vezir ya da emirler, genellikle Eş'arî ulemanın yanında yer almış ve sırf düşüncelerinden dolayı muhalif Hanbelî ulemayı çeşitli şekillerde cezalandırmıştır. Ancak bu dönemden itibaren bilhassa Mısır ve Şam bölgelerinde Şîliğin izlerinin kesin bir şekilde silinmek istenmesi ve bu yeni durumun Şîlik ve Sünnîlik gibi üst mezhebi kimlikler üzerinden bir kutuplaşmayı beraberinde getirmesi, bunun yanında Eş'arîliğin Sünnî bir mezhep olarak toplumsal hayatta kendisini kabul ettirmiş olması gibi hususlar, iki mezhep arasındaki tartışmanın dozajının gün geçtikçe düşmesini ve zaman zaman şahit olunan çatışma ortamının büyük oranda ortadan kalkmasını sağlamıştır.

Bütün bunlar göz önüne alındığında denilebilir ki siyasal ya da sosyal üstünlüğün elde edildiği durumlarda mezhep mensuplarının birbirlerine karşı kavli ya da fiilî saldırganca bir tutum takınması, Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki gerilimlerin ana sebebi olmuştur. Ne var ki İmam Eş'arî'nin yaşadığı sıkıntılar ve ölümünden sonra Hanbelîler tarafından onun kabrine yapılan saldırılar, bu tür hadiselerin çıkması için itham edici ifadelerin her zaman gerekli olmadığını göstermektedir. Zira onun, Hanbelîler'e yönelik itham edici ifadeler kullandığına dair kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla geleneksel Hanbelî yaklaşımdan farklı bir görüş ortaya atılmış olması ya da değişik bir metodoloji benimsemiş olması, kendisine saldırılması için yeterli olmuştur. Kazvî'nin ve Hatîb el-Bağdâdî'nin

yaşadığı sıkıntılarda da benzer bir durum söz konusudur. Yine VI/12. asrın ikinci yarısında Horasan'ın önemli ilim merkezlerinden İsfahan'da baskın bir konumda olan Eş'arî Hucendîoğulları'nın, Hanbelî âlim Cemmâîlî'ye yönelik tacizkâr tutumları da aynı olgusal durumun bir tezahürüdür. Zira onun yaptığı tek şey de Eş'arî âlim Ebû Nu'aym el-İsfehânî'nin *Esmâu's-sahâbe* adlı eserindeki bazı yer isimlerinin yanlış olduğunu ifade etmesidir. Bu şahıs, Dimeşk ve Mısır'daki sürgün yıllarında da benzer nedenlerle ciddi sıkıntılara maruz kalmıştır. Her iki tarafın sergilediği bu tutum, mezhep taassubunun toplumsal üstünlük ile birleştiği durumlarda sosyo-kültürel hayatta baskın bir konuma sahip olan tarafın muhalifleri üzerinde baskı oluşturma çabası içerisinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Hicrî 447 yılındaki olaylar ise herhangi bir eleştirinin söz konusu olmadığı durumlarda bile salt mezhep taassubunun zaman zaman mezhepler arası çatışmaya ya da baskı unsuruna dönüşebileceğini göstermesi bakımından kayda değer bir mahiyet teşkil etmektedir.

Eş'arîler ile Hanbelîler arasında yaşanan bazı olaylara rağmen ele aldığımız iki asırlık süreçte iki mezhebin karşı karşıya geldiği ya da çatışmaya dönüştürdüğü tartışmaların sayısı, iki elin parmaklarını geçmez. Dolayısıyla Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki ilişkilerin tarihi, bir anlamda çatışmaların tarihi gibi görülemez. Bununla birlikte sayısı az da olsa meydana gelmiş olan çeşitli olaylar, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan insanları en temel haklarından mahrum bırakan çok olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Yaşanan bazı olaylarda onlarca kişi hayatını kaybetmiştir. Nizâmiye Medresesi gibi İslam düşünce tarihinin en güzide yapıları tahrip edilmiş, çarşı ve pazarlar yakılıp yıkılmış, ciddi ekonomik kayıplar yaşanmıştır. Olayları yatıştırabilmek adına zaman zaman camilerde vaaz edilmesi bile yasaklanmak durumunda kalmıştır. Yöneticilerin baskıları önleyici yeterli tedbirler almadığı durumlarda insanlar, muhalif mezhep mensuplarının baskılarına boyun eğmek zorunda kalmış ya da çarşı pazara çıkamaz, cuma namazlarına dahi gidemez olmuşlardır. Âlimler açısından durum, çok daha trajiktir. Kimi zaman siyasiler tarafından çıkartılan tehdit dolu fermanlar nedeniyle susmak, resmî görüşü benimsiyormuş gibi davranmak durumunda kalmışlardır. Bunun yanında kendi fikirlerini savunmakta ısrar edenler, sık sık cezalandırılmış, sürgün edilmiş ya da haklarında idam hükümleri verilebilmiştir. Yöneticilerin doğrudan müdahil olmadığı durumlarda bile siyasal desteği arkasında hisseden ya da toplumsal çoğunluğu elinde bulunduran mutaassıp mezhep mensuplarının tacizlerine ve fiilî saldırılarına maruz kalmışlar, rahat bir şekilde ders yapamaz olmuşlar, siyasal ve sosyal baskılara dayanamayarak yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır.

KAYNAKÇA

Abdülhamid, İrfan. "Eş'arî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 441-447. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Ak, Ahmet. *Büyük Türk Alimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008.

Aka, İsmail. "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîlik". *Milletlerarası Tarihte Ve Günümüzde Şîlik Sempozyumu* içinde. 69-103. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1993.

- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mutezile*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2008.
- Allâl, Hâlid Kebîr. *Şafahâtun min târihi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi-Bağdâd* (ö. 200/815-500/1106). Cezair: Matbaatu hûme, ts.
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016.
- Arıkan, Adem. *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Arıkan, Adem. "Nizâmülmülk'ün Eş'arlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri". *İslâmî İlimler Dergisi* 6/2 (2011): 39-64.
- Avcu, Ali. *Horasan-Maverâünnahir'de İsmâîlîlik*. Ankara: Asitan Yayınları, 2014.
- Aydınalp, Halil. "Sosyal Çatışma ve Din". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010): 187-2015.
- Ayğan, Fadıl. "Eş'arî Kelâmının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshâk el-İsferâyîni". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2012): 7-28.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdü'l-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Farğ beyne'l-fırağ*. Mısır: Dârü'l-me'ârif, ts.
- Bausânî, Alessandro. "Selçuklular Döneminde Din". çev. Ali Ertuğrul. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2007): 441-465.
- Biçer, Bekir. "Kuruluş Devrinde Nizamiye Medreselerinin Müderrisleri". *Tarih Okulu Dergisi* 16 (2013): 263-287.
- Bilgin, Nuri (Ed.). *Sosyal Psikoloji*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahim b. Muğire. *Halku ef'âli'l-'ibâd*. Thk. Abdurrahman Amîre. Riyad: Dârü'l-meârifî's-Su'ûdiyye, ts.
- Bulut, Zübeyr. "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017): 75-110.
- Bozkuş, Metin. *Büveyhîler ve Şiîlik*. Sivas: Vizyon Yayınları, 2003.
- Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî*. Mısır: Dârü'l-meârif, ts.
- Ebü'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd. *el-Muhtaşar fi aḥbârî'l-beşer*. Mısır: el-Matbaatu'l-Huseyniyye el-Mısıriyye, ts.
- Evkuran, Mehmet. *Sünnî Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Genç, Süleyman. "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti". *Marife* 4/2 (2004), 219-243.
- Goldziher, Ignaz. *el-'Aḳide ve's-şer'î'a fi'l-İslâm*. Arapça'ya çev. Muhammed Yusuf Musa, Ali Hasan Abdülkâdir ve Abdülazîz Abdülhak. Mısır: Dârü'l-kütübî'l-hadîse, 1959.
- Gölcük, Şerâfeddin. "Bakıllânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 531-535. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yay., 2011.
- Güner, Ahmet. "Büveyhîler Dönemi ve Çok Sessizlik". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999): 47-72.
- Gürses, İbrahim, "Önyargının Nedenleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2005): 143-160.

- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Meşâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1988.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2002.
- Heyet. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Müşavir: H. Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları, ts.
- Hodgson, Marshall G. S.. *İslam'ın Serüveni*. çev. Metin Karabaşhoğlu v.dğr. İstanbul: İz Yayınları, 1993.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Tebyînü kizbi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1984.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed. *Ṭabaḳâtu'l-Ḥanâbile*. Thk. Muhammed Hamid el-Fakî. Beyrut: Daru'l-ma'rife, ts.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan. *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Thk. Daniel Gmert. Beyrut: Dârü'l-Maşrîk, 1986.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Ali Şibrî. Beyrut: Dârü'ihyâ't-türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed. *ez-Zeyl 'alâ Ṭabaḳâti'l-Ḥanâbile*. Thk. Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymîn. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005.
- İbn Şühbe, Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed Takiyyüddîn. *Ṭabaḳâtu's-Şâfiyye*. Thk. el-Hâfız Abdü'l-Alîm Hân. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1986.
- İbn Tağrîberdî, Cemâlu'd-Dîn Yusuf. *en-Nücûmu'z-zâhira fi mü'lûki Mısr ve'l-Kâhire*. Mısır: Dârü'l-kütüb, ts.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abülhalim. *Mecmû'atu'l-fetâvâ*. Thk. Âmir el-Cezzâr-Enver eş-Bâz. b.y.: y.y., ts.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abülhalim. *Der'ü Teâruzi'l-'aql ve'n-naql*. Thk. Muhammed Râşid Sâlim. Suudi Arabistan: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İmâdu'd-Dîn Ebü'l-Hasan. *el-Kâmil fi't-târîh*. Thk. Ömer Abdusselâm Tedmirî. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-Arabî, 1997.
- İbnü's-Salâh, Osman b. Abdurrahman Ebû Amr. *Ṭabaḳâtu'l-fuḳahâi's-Şâfiyye*. Thk. Muhyiddin Ali Necîb. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâm, 1992.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- İmrânî, Yahyâ b. Ebü'l-Hayr el-Yemânî. *el-İntişâr fi'r-red ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-eşrâr*. Thk. Suûd b. Abdulaziz el-Halef. Suudi Arabistan: Edvâu's-selef, 1998.
- Kâdî İyâz. *Tertîbu'l-medârik ve taqrîbu'l-mesâlik*. Thk. İbn Tâvît et-Tancî v.dğr. Mağrib: Matbaatu fadâleti'l-Muhammediyye, 1983.

- Kalaycı, Mehmet. "Şîlik-Sünnîlik İlişkinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülahazalar". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 6/2 (2013): 293-319.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kandemir, M. Yaşar. "Cemmâîlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 338-340. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hatîb el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 452-460. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: İz Yayınları, 2009.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2013.
- Köroğlu, Mehmet. *Nizâmiye Medreselerinin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya*. Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2006.
- Kummî - Nevbahtî. *Şîfî Fırkalar*. çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyât, 2002.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Laoust, Henry. *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.
- Madelung, Wilfred F. "Maturidîliğin Yayılışı ve Türkler". *İmam Mâturîdî ve Mâturidîlik* içinde. Haz. Sönmez Kutlu, 305-368. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddin. *el-Mevâ'iz ve'l-ı'tibâr bi-zikri'l-hıtaî ve'l-âsâr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Mavil, Hikmet Yağlı. "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2012): 69-91.
- Meş'ûdî, Ebü'l-Hasan b. Ali. *Mürûcû'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Mezz, Adam. *el-Ĥadâratu'l-İslâmiyye fi'l-karnî'r-râbi'l-hicrî ev aşru'n-nehza fi'l-İslâm*. Arapça'ya çev. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1947.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri". *Turkish Studies* 4/3 (2009): 1622-1647.
- Ocak, Ahmet. "Medrese Geleneği İçinde Nizamiye Medreseleri'nin Önemi ve İlim Dünyasına Kazandırdığı Yenilikler". *2. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce-İslâmî İlimler (Konya: 19-21 Ekim 2011)*. Ed. Mustafa Demirci v.dğr., 441-462. Konya: Selçuk Belediyesi Yayınları, 2011.
- Okumuşlar, Muhiddin. "Ehli Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi". *Marife* 8/1 (2008): 137-148.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 188-191. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "İsfahan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 497-502. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Devletü's-Salâciha*. Kahire: Müessesetü İkra, 2006.

- Serinsu, Ahmed. "Kerâbîsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 264-265. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Seyyid, Eymen Fuad. *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fi-bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*. Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnânî, 1988.
- Sübkî, Tacuddîn Ebî Nasr Abdilvehhâb b. Ali b. Abdi'l-Kâfi. *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*. Thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhi ve Abdul-Fettâh Muhammed el-Hulv. b.y.: Dârü'ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1964.
- Şeşen, Ramazan. "Selâhaddîn-i Eyyûbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 337-340, Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Toru, Ümüt. *Ebu Muhammed el-Yemenî'nin Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Türer, Osman. "Ebû Nu'aym el-İsfehânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 201-204. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. E. Ruhi Fıçlalı. İstanbul: Şa-To İlahiyat, 2001.
- Yâfiî, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî. *Mir'âtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yekzân fi ma'rifeti mâ yu'teberü min havâdisi'z-zamân*. Thk. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Yaltkaya, M. Şerafuddin. "Selçuklular Devrinde Mezhepler". Sad. Ali Duman. *Hikmet Yurdu* 4 (2009): 179-194.
- Yapıcı, Asım. *Din, Kimlik ve Ön Yargı (Biz ve Onlar)*. Seyhan: Karahan Kitabevi, 2004.
- Yavuz, Yusuf Şevki ve Casım Avcı. "İbnü'l-Cevzi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 543-549. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 31-48. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyerü e'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnaût v.đgr. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-e'lâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmirî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1993.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1998.